دیالۆگ

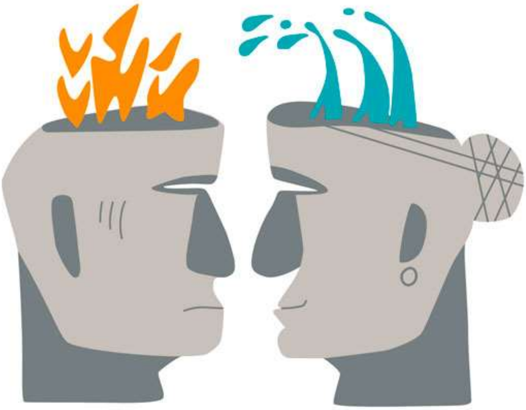

نووسینی : نادر فەتحی (شوانە)

ماڵپەڕی رۆژهەڵات / بۆکان

www.rojhalat.de - www.bokan.de

Email: redaktion@rojhalat.de

پێرست:

پێشەکی : ٢
سەلماندن، قەناعەت پێ هێنان (تێز) ٥
"ئێنتویمێم"Enthymem ٨
پرەنسیپی وەک یەک یا پرەنسیپی مافی بەرانبەر ١٣
پرەنسیپی "کەس بە کەس" یا ئاڵۆز ١٤
شێوەی ڕێژەیی(ڕادەیی) ١٥
ئارگۆمێنتی نەرێنی ١٨
ديالۆگ ٢٩
"ئارگۆمێنت" دژ یا لە ئاڕاستەی "باوەڕ بە بوونی خودا" ٣٢
فەناتیزم چییە؟ ٣٦
هێکسە Hexe(جادووگەر) ٤١
پرەنسیپی بیر و باوەڕ ٤٢

پێشەکی :

بەڵگە و قسەی ڕاست یەك لە هەرە گرنگترین چەك و لۆژیکی مرۆڤن. بە قسە کردن و دیالۆگی سالم دەکرێ زۆربەی کێشەکان ڕێگا چارەیان بۆ بدۆزرێتەوە. ئەزموون سەلماندویەتی کە زۆر جار بە دیالۆگ سەرکەوتوویی وەدەست دەهێنرێت. دیارە جارجارەش ڕێگای دیالۆگ دادەخرێ و مرۆڤ ڕێگایەك هەڵدەبژێرێ کە دەبێتە هۆی شەڕ و قڕە و لە کۆتاییدا دوژمنایەتی کردنی یەکتر. جاری وایە لە دیالۆگدا بارودۆخێك پێش دێ کە باشترین بەڵگە و ئارگۆمێنت کاڵ و بێ ڕەنگ دەنوێنن. دوو لایەنی دیالۆگەکە بە هیچ شێوەیەك ناتوانن و یاخود نایانهەوێ ڕێگایەکی ڕاست بۆ پێداڕۆیشتنی هاوبەش بدۆزنەوە و هیوای هەرچەشنە پێکهاتنێک کوێر دەکەنەوە. ئەوەش جێگەی سەرسووڕمانە!

بەڵام تەنانەت لە بارودۆخی واشدا هیوای هەڵبژاردنی ڕێگایەکی دروست و لۆژیك، بە جێی ڕێگای تووڕەیی و ناشارستانی بە تەواوی نابەسترێ. "مێتۆد" یاخود شێوەگەلێکی تایبەت لە دیالۆگدا هەن کە دەکرێ پێشگری لە هاتنە پێشی ئەوچەشنە ڕووداوانە بکەن. بەو نووسراوەیە هەوڵ دەدرێ ڕۆشنایی بخرێتە سەر ئەو گۆشە تاریکەی لۆژیکیی مرۆڤ .

ئێمە هیچ گوشارێکمان لەسەر نییە بۆچوونەکانی لایەنی دیالۆگ بسەلمێنین، بەڵام هەنگاوێکی گەورەمان هەڵێناوەتەوە ئەگەر فێر بین لە دیالۆگەکەدا لانی کەم ڕێز بۆ بیر و بۆچوونەکانی یەکتر دابنێن و سووکایەتیان پێ نەکەین.

شتێکی سروشتییە هەرکام لە ئێمە پرێنسیپ و شێوەی بیر و بۆچوونی خۆمان هەیە و هەوڵ دەدەین لە دیالۆگدا ئەو بیر و بۆچوونانەمان بە هێنانەوەی بەڵگە و لۆژیک بە یەکتر بسەلمێنین. بەڵام هەرکات یەک لە لایەنەکان لەسەر قسەکانی خۆی سوور بێت، شێوەی فەناتیک بگرێتە بەر و بیهەوێ بۆچوونەکانی بەزۆر بسەلمێنێت، دیالۆگەکە

شێوەیەکی تر بەخۆیەوە دەگرێ- بەتایبەت ئەگەر ئەو دیالۆگە لەسەر باوەڕ (ئایین، نەتەوە، مێژوو و ...) بێت. ئەو چەشنە دیالۆگانە لە بارودۆخێکی تایبەتدا دەتوانن ببنە هۆی پێکهاتنی مرۆڤی ڕاسیست و ڕەگەزپەرست. لێرەدا و لە بارودۆخێکی وادا ئیتر ئەو"مێتۆد"انەی وا دەمانهەوێ لەو نووسراوەیەدا باسی لێ بکەین، کارلێکەرییان کەم دەبێتەوە و دەرگای هومێدیان لەسەر دادەخرێ.

لێرەدا هەوڵ دەدەین لە دوو لایەنەوە سەیری ئەو دیاردەیە بکەین:

یەکەم، لە دیالۆگدا لێکۆڵینەوە لەسەر بەڵگە و ڕاست و دروست بوونی تەوەرێک کە سەرەکی نییە و دەکری زۆر زوو بسلمێندری.

دووهەم، دیالۆگ لەسەر تەوەرێکی سەرەکی، کە زۆربەی کێشەکان و ڕێك نەکەوتنەکان هەر لەو شێوە دیالۆگانەدا پێکدێن. بۆ باشتر نیشاندانی ئەو چەشنە دیالۆگە، کەڵك لە دیالۆگێك لەسەر ئایینی فەناتیک وەردەگرین کە بە بڕوای من نموونەیەکی پڕ بە پێستە بۆ ئەو مەبەستە. دیارە ئەزموونی دیالۆگەکە دەکرێ بە جێی ئایین، بەهەمان چەشن لەسەر "ڕەگەز"، "مێژوو".... و زۆر تەوەری تریش هەر راست بێ.

بۆ شیکردنەوەی باسەکە و هەڵسەنگاندنی "مێتۆد"ەکان، "ئایین" نموونەیەکی زۆر گونجاوە. لێرەدا دەبێ بگوتری هەڵبژاردنی ئایین لەم نووسراوەیەدا بۆ رەخنەگرتن لە ئایین نییە. شیکردنەوە و لێحاڵیبوون لە "مێتۆد"ەکان بەهۆی تەوەرێکی تایبەتی وەك "ئایین" کە زۆربەی بۆچوونەکان سەبارەت بەو، تێئۆرین گونجاو ترە لە دیالۆگی کێشە لەسەر خاک. (بۆ نموونە کێشەی مابەینی دوو نەتەوە لەسەر بەشکردن یاخود بە هی خۆ زانینی زەوی و یا وڵات).

خوێنەر نابێ چاوەڕوانی ئەوە بێ کە دوای خوێندنەوەی ئەو نووسراوەیە ئیتر نوشتویەکی جادوویی بۆ دیالۆگ بەدەستەوە دەبێ و ئەو "مێتۆد"انە دەتوانن لە هەموو بارودۆخیکدا رێنوێنی بن. ئەو نووسراوەیە هەوڵ دەدا بە "شی" کردنەوە و ناساندنی "مێتۆد"ەکانی دیالۆگی زانستی، پەردە لەسەر مێشکی تەم گیراوی هەندێک مرۆڤ

لادا، که‌ به‌ بۆچوونی فه‌ناتیكانه‌یانه‌وه‌ ته‌نیا خۆیان له‌ كۆمه‌ڵگادا ده‌بینن و به‌ هیج شێوه‌یه‌ك گوێڕادێری بۆچوونه‌كانیتری ئه‌ندامانی كۆمه‌ڵگا نین.

ڕێبه‌ندانی ساڵی ٢٧٠٩ی كوردی نادر فه‌تحی (شوانه‌)

سەلماندن، قەناعەت پێ هێنان (تێز)

بەڵگە هێنانەوە لە دیالۆگدا، شێوە ڕستە یا گوتەیەکە کە ڕاست بوون و قەناعەت پێ هێنانی لایەنی بەرابەر سەبارەت بە ناوەڕۆکی دیالۆگەکە دەسەلمێنێ. بەو شێوە دێڕ یا گوتەیە "تێز"یش دەگوترێ. ئەو "تێز"انە دوو چەشنن: **تێزی ستاندارد** یا ئاسایی و **تێزی فوندامینتال** یاخود سەلمێندراو و نەگۆڕ.

لە تێزی چەشنی یەکەمدا بەڵگەکە یا دێڕی باسەکە لۆژیک دەنوێنێ، جێی باوەڕپێکردنە و بناغەیەك پێکدێنێ بۆ ئەوەی باس لەسەر تێزەکە درێژەی پێبدرێ و تەنانەت دەکرێ ئاڵوگۆڕیشی بەسەردا بێ. بەڵام لە تێزی دووهەم واتە لە فوندامینتالدا بە پێچەوانە، تێزەکە داڕێژراو و نەگۆڕە و هێچ ڕێگایەك بۆ باس لەسەر کردن ناهێڵێتەوە. ئەو چەشنە تێزانە پێکهاتوون لە باوەڕ یا پڕێنسیپ. دیارە هەوڵ دەدرێ بە بەڵگە، دژ یا لە ئاراستەی تێزەکان دیالۆگ بکرێ، بەڵام چونکە باس لەسەر پڕێنسیپە، تەنیا بە پڕێنسیپێکی تر دەتوانین بەربەرەکانی لە تەکدا بکەین و لەئاکامدا پڕێنسیپ لەبەرانبەر پڕێنسیپدا ڕادەوەستێ و ئەوە ئەو کێشەیەیە کە باوەڕەکان، ئایینەکان، بۆچوونە جۆرواجۆرەکان و ئەوی کە مرۆڤ بە چ چاوێک و لە چ ڕوانگەیەکەوە سەیری ئەو دنیایە دەکا، لە بەرانبەر یەکدا ڕادەگرێت. دەتوانین بڵێین لە چەشنی یەکەمدا هەوڵی قەناعەت وەرگرتن دەدرێ و زۆر زوو هەرکام لە دوو لایەن لەسەر شتێك ساغ دەبنەوە، بەڵام لە هی دووهەمدا دوای ئەوەی کە نەتوانرا یەك لە لایەنەکان قەناعەت بەویتر بێنێ، هەوڵی گۆڕینی بۆچوون و باوەڕەکان دەدرێ.

بۆ نموونە ئەگەر ئێمە هەوڵ بدەین مرۆڤ لە کێشانی مادەبێهۆشکەرەکان دوور بخەینەوە، ئەو تێزە دێنینەوە کە: "مادەبێهۆشکەرەکان دژ بە سڵامەتی مرۆڤن و تەمەنیان پێ کورت دەبێتەوە". لەسەر ئەو بۆچوونە سروشتییە کە هیچ کەس دژ بە

سڵامەتی و تەمەنکورتی خۆی ناجوڵێتەوە، بناغەیەکی بەڵگەیی پێک دێت کە دەبێتە هۆی پێکهێنانی "تێز". **ئەوە چەشنی یەکەمە**.

کەسێک کە گیرۆدەی مادە بێهۆشکەرەکان بێت، سەرەڕای ئەوی کە ئەو ڕاستییەش دەزانێت، گوێ بەو بۆچوونە نادات کە: "مادە بێهۆشکەرەکان دژبە سڵامەتیی لەشن و تەمەنی مرۆڤ کورت دەکەنەوە". تەنانەت رەنگە ئەو بارودۆخەی کە لەکاتی "نەشەبوون" دا هەیەتی بە گرنگتر بزانێت لە سڵامەتی و تەمەن درێژی. چۆن دەتوانرێت بە بەڵگە پێی بسەلمێنرێت کە ئەو کارە نەکات؟ ئەو بۆخۆی پرێنسیپێکی دۆزیوەتەوە و ئامادە نییە هیچ پرێنسیپێکی تر لە جێگای دانێ. **ئەوە چەشنی دووهەمە**.

بەگشتی وشەگەلی "بەڵگەهێنانەوە"، "سەلماندن"، "قانعکردن" و... بە شێوەی جۆرواجۆر کەڵکیان لێ وەردەگیرێت. هەرکام لەو ئارگۆمێنتانە بەڵگەن بۆ سەلماندنی تێزێک. ئەو بارودۆخانە بەو شێوەیەن : یاسایەک، تیئۆرییەک، باوەڕێک، شکایەتێک ... هەیە و تێزێکی لە پشتە. پرسیار دەکرێ: بۆچی؟ وەڵامدانەوەی ئەو چەشنە پرسیارانە "بەڵگەهێنانەوە" ناو دەنرێ. جاری واهەیە دەسەلمینرێن و جاری واش هەیە ڕەد دەکرێنەوە. هەر یەک لەو ئارگۆمێنتانە شتێك ڕووندەکەنەوە و مەبەستێکی تایبەتییان هەیە. ئارگۆمێنت دەبێت لەباری لۆژیکەوە دێڕێک یاخود چەند دێڕی تەواو و ڕوونکەرەوە بێت. دێڕێکی ناتەواو هیچکات ناتوانێ ئارگۆمێنت بێ. کاتێ کەسێک لە دیالۆگدا تێزێک دەڵێ، بۆ چەسپاندن یاخود ڕوونکردنەوەی تێزەکە، لایەنی دیالۆگەکەش ئارگۆمێنتی لێی دەوێ. ئەگەر ئارگۆمێنتەکە وا بەیان بکرێ یا هێندە بەڵگەیەکی باش و ڕوون بێ کە جێی هیچ پرسیارێک نەهێڵێتەوە، ئەوە دەسەلمێنرێت. دەبێ ئارگۆمێنتەکە وا بچەسپێ، ڕاستیی بوونی تێزەکە گەرانتی بکات.

لە سەردەمی زوو و لە یۆنانی کۆنەوە هەتا ئەمڕۆ، هونەری قسە کردن یەک لە هەرە گرنگترین و پێویست ترین شێوەی قانعکردنی بەشدارانی کۆمەڵگا بووە. زۆرجار بووە کەسێک بە هۆی باش قسەکردن و بەجێ قسەکردن، بۆ چەسپاندنی تێزەکەی پێویستیی بە بەڵگەی زۆر نەبووە و سەرنجی بەشدارانی دیالۆگەکەی بۆ لای

خۆی ڕاکێشاوە. بەو شێوە قسەکردنە "ڕێتۆریک" (Rhetorik) دەگوترێ. ئەوکات ئەو شێوە قسەکردنە، شان بەشانی "لۆژیک" دەڕۆیشت و جیاوازییەکی وایان لە مابەیندا نەبوو. بەڵام لەو کاتەوە تا ئەمڕۆ، "ڕێتۆریک" و "لۆژیک" بە شێوەیەکی بەرچاو لێک دوور بوونەتەوە و هەرکام بە شێوەی خۆیان پەرەیان سەندووە. "ڕێتۆریک" وەک هونەرێکی نوێ و پەرەسێنراو، وێژەرەکان و بە تایبەت سیاسەتوانان و سەرکردە ئایینیەکان و ... کەڵکی لێ وەردەگرن و لەم نووسراوەیەدا تەوەری باسەکەی ئێمە نییە.

"لۆژیک" وەک کەرەسەیەکی سیستماتیکی گشتی بۆ چەسپاندن و سەلماندنی تیئورییەکان و تێزەکان، خۆی لە "ڕێتۆریک" جیا کردۆتەوە. لێرە دا فۆڕمی دێڕەکان و چۆنییەتی سترۆکتورەکەیان زۆر گرنگە. بە واتەیەکیتر سترۆکتوری دێرەکە، یانی چۆنییەتی ڕیزکردنی وشەکان دەبێ وابێ کە "بۆ نموونە دوای وشەگەلی: هەموو، بڕێک، نا، یا و ئەگەر... لە دێڕەکاندا هۆیەکەی بە دوایدا بێت. واتە وا ڕوون و ئاشکار بێت کە خوێنەر یا بیسەر دوای خوێندنەوە یا بیستنی دێڕەکە، هیچ پرسیارێکی بۆ نەیێتە پێش.

ئاناليزەکردنی ئارگۆمێنتەکان بەستراوەتەوە بە چەشنی دارشتنیان. دوو ئارگۆمێنتی جیاواز دەتوانن سترۆکتۆرێکی لۆژیکی وەک یەکیان هەبێ و لەباری ماناوە دوو شتی جیاوازیش بن. بەڵام ئەوە زۆر گرنگە کە دەبێ هەردووکیان لەباری لۆژیکییەوە هیچ کەم و کەسرییەکیان نەبێ.

"ئێنتویمێم"Enthymem

"ئێنتویمێم" ئەمڕۆ یەک لە بەکارهیناوترین فۆڕمی ڕۆژانە و گشتیی "ئارگۆمێنت" هێنانەوەیە. لەودا بە ڕاشکاوی جیاوازی مابەینی "ڕێتۆریک" و "لۆژیک" دەبینرێ. هەوڵ دەدەین لە دوو ڕوانگەوە مانای ئەو وشەیە واتە "ئێنتویمێم" ڕوون بکەینەوە.

١ . لە زۆربەی کات و لە قسەکردنی ئاسایی ڕۆژانەدا پیویستی مان بە هێنانەوەی بەڵگە و ئارگۆمێنت نییە. دەنا قسەکردن و ئاخەفتن لەگەڵ یەکتر زۆر ماندووکەر و ئیشک و ناخۆش دەبوو. بۆ نموونە کاتێک مرۆڤ قسە بۆ بەشێکی خوێندەواری کۆمەڵگا وەک دوکتۆر و قازی و مامۆستا و ... دەکات، پێویستییەکی زۆری بە شی کردنەوەی گوتارەکان نییە چونکە چاوەڕوانی ئەوە دەکرێ کە ئەو بەشە لە کۆمەڵگا زانیاریان سەبارەت بە تەوەرەکان بەرز بێت. مرۆڤ لێرەدا بە شێوەی "ئێنتویمێم" باسی ڕاستەوخۆ لە ئارگۆمێنتەکان دەکات، ئەگەر بڵێ: **"سوقرات" ڕۆژێک دەمرێ"**. لێرەدا مرۆڤ تەنیا لە مێشکی خۆیدا ئەو گوتەیە یا ئارگۆمێنتەی وەبیر دێتەوە کە: "هەموو مرۆڤێک دەمرێ"، سوقراتیش مرۆڤە، واتە ئەویش ڕۆژێک دەمرێ. لێرەدا ئیتر بێژەر پێویست ناکا بۆ چەسپاندن و سەلماندنی گوتەکەی ڕوونی بکاتەوە کە: **"هەموو مرۆڤێک دەمرێ، سوقراتیش مرۆڤە، واتە ئەویش ڕۆژێک دەمرێ"**. جیاوازی مابەینی بەڵگەیەکی ڕاستەوخۆی "لۆژیک" و "ڕێتۆریک" لێرەدا زۆر ڕووکارییە. ئەوە یەک لە ماناکانی "ئێنتویمێم"ە.

بۆ ڕوونکردنەوە نموونەیەک دەهێنمەوە:

هیوا دەڵێ : بە بڕوای من، "X" دەبێ هەمیسان بە سەرۆک کۆماری هەڵبژێردرێتەوە، بارودۆخی ئێستا زۆر ناسکە و "X" دە ساڵە حکوومەت دەکا.

هاوڕێ لە بەرابەریدا دەڵێ :

بە بڕوای من، "X" ئیتر نابێ هەڵبژێردرێتەوە، بارودۆخی ئێستا زۆر ناسکە و "X" دە ساڵە حکوومەت دەکا.

ئەو دوو ئارگۆمێنتە "ئێنتویمێم"انە ڕووکارەکەیان وەک یەک وایە. بەڵام دوو تێزی جیاوازن. هەدووک لایەن بۆ چەسپاندنی تێزەکانیان لە ئارگۆمێنتی وەک یەک کەڵک وەردەگرن.

٢. بە هۆی هەڵس و کەوتی مرۆڤ یاخود لەق بوونی زانیارییەوە، زۆر کەم هەڵدەکەوێت کە بە ئەوپەڕی ئەرخەیانیی و سەد لەسەد بڕیار لەسەر ڕاستبوونی تێزێک بدرێت. مرۆڤ لە زۆربەی تێزەکاندا بە شێوەی ئەگەری دەدوێ، ئەگەر ئەو تێزە ئاوابی وای لێ دێ دەمنا... . ئەوەش یەکێکی تر لە مانای "ئێنتویمێم"ە. بۆ نموونە کاتێ دەڵێن : " مرۆڤ نابێ بڕوای بە گوتارەکانی سیاسەتوانی "X" هەبێت، چونکە ئەو لە بارودۆخی بەربەرەکانی هەڵبژاردن دایە". ئارگۆمێنتێکی وا ناکرێ بە ڕاشکاوی ڕەد بکرێتەوە، بەڵام ئەو ئارگۆمێنتە خۆی لەخۆیدا پەیامێکی پێیە کە دژ بە کردەوەی سیاسەتوانەکە ڕادەوەستێت. "ئێنتویمێم"ەکە لێردا پێمان دەڵێ : سیاسەتوانان لە کاتی هەڵبژاردندا درۆ زۆر دەکەن، "X" سیاسەت وانە، کە وابوو "X" بە ئەگەرێکی زۆر درۆ دەکات.

ئەو چەشنە تێزانە تەنیا لەسەر "ڕەنگە" و "ئەگەر" ساز کراون.

پێکهاتەکانی ئارگۆمێنت

بە گشتی هەر ئارگۆمێنتێک لە یەک یا چەند دێڕ پێکهاتووە کە ئێمە پێشتر ناوی تێزمان لەسەر دانا. جاری واهەیە کە ئەو تێزانە زۆر پێویست و گرنگن و جاری واشە تەنیا شێوەی "ئەگەر" و "ڕەنگە"ی هەیە. کاتێک ژنێک دووگیان دەبێت، بەپێی یاسای بیۆلۆژی ئارگۆمێنتی پێویست دەڵێ: یا دەبێ نزیکی لەگەڵ پیاو کردبێ، یا بە شێوەی سازکراو و چێکراو توویان لە منداڵدانیدا چاندبێ. لێرەدا بە پێی ئەو ئارگۆمێنتە، شتەکە تەواو ڕوونە و بۆ هەموو کەس جێگای باوەڕە.

ماکسیم گورکی دەڵێ : "نووسەران کاخی خەیاڵی سازدەکەن، خوێنەران تێدا دەژین و چاپخانەکانیش کرێکەی وەردەگرن". ئەوە، پڕێنسیپێکە کە هەرکەس بە فانتازی خۆی لێکی دەداتەوە. لە ئارگۆمێنتی وادا ئەوی کە کامە بەش لە دێرەکە پڕێنسیپە و چەند پڕێنسیپی تێدایە پێشاندەری لۆژیکی دێرەکە نییە، بەڵکوو گرنگ ناوەڕۆکی دێرەکەیە. ئەویکە پڕێنسیپەکان زۆرجار دووپات دەبنەوە، ڕەنگە وابێ، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات و بەسراوە بە ئینترەسەی هەرکام لە ئێمە و ئەویکە کام یەک لەو پڕێنسیپانە بۆخۆمان هەڵدەبژێرین، بە شێوەی چوارچێوەیەکی زانستی لێ دێ کە هەڵس و کەوت تەنیا لەو چوارچێوەیەدا بەدی دەکرێ و ڕاست و دروستبوون و یاخود ناڕاستی تێزەکان لەو کاناڵەوە هەڵدەسەنگێنرێن.

ئەو چەشنە پڕێنسیپانە لەوانەیە هەم بۆ سەلماندنی تێزێک بەکار بهێنرێت و هەم بۆ ڕەدکردنەوەیان. کۆبوونەوەی ئەو پڕێنسیپانە لە ناو مێشکی مرۆڤدا دەبێتە مەحەکی هەڵسەنگاندنی بۆچوونەکانی. ڕەخنەگرتن دەبێتە هۆی وەلانان و بەکارنەهێنانی ئارگۆمێنتەکان. کاتێک مرۆڤ هەست بەوە دەکات کە بەهۆی ئارگۆمێنتێک ناتوانی ڕاستبوونی تێزیک بسەلمێنی، وەلای دەنێ.

لە هەندێک ئارگۆمێنتدا پڕێنسیپێکی گشتی بە شێوەی نەرێنی بۆ دروستکردنی تێز بەکار دەهێنرێت. بۆ نموونە لەو تێزەدا دەگوترێ: "من دەتوانم هەر ئەندازە کە پێم خۆش بێ دزی بکەم و خەڵکی فریو بدەم، بەومەرجەی خۆم بەدەستەوە نەدەم". بۆ ئەوەی دیاری بکەین کە ئەو بۆچوونە، هەڵس و کەوتێکی باش نییە، دایدەنێین کە هەموو بەشدارانی کۆمەڵگا ئەو بۆچوونە هەڵە خۆپەرەستانەیان هەبێ. ئاخوا چ کۆمەڵگایەکی سەیر و پڕ لە کارەساتمان دەبێت؟ بە ئەرخەیانییەوە دەتوانم بڵێم کە تێزی وا لە کۆمەڵگادا جێی نییە و ئەو چەشنە تێزانە کڕیاریان نییە. لە بەرانبەر ئەو بۆ چوونەدا تێزێکی جوان هەیە کە دەڵێ: "ئەو شتەی پێت خۆش نییە بە سەرت بێ، بەسەر کەسیشی مەهێنە!"

نموونەیەکی تر: دایدەنێین تەوەری دیالۆگەکە ئەوەبێ کە "ئایا لە وڵاتێکی مەسیحیدا ئایینەکانی تریش مافی پرۆپاگەندایان هەبێ یان نا؟" ئەگەر بەچاوی کاتی زوو ئەو

تەوەرە سەیر بکەین کە: "بە پێی ئەو ئایینەی(جا هەر ئایینێک بووە لێرەدا گرنگ نییە) لە وڵاتەکەدا حاکم بووە بە ئارگۆمێنتی (ئارامڕاگرتنی کۆمەڵگا و پێشگرتن لە گێرەشێوێنی) بە هۆی بەرچاوتەنگییانەوە هیچ بایەخێکیان بە بیر و بڕواکانی تر نەدەدا و تەنانەت دەیانگوت: **"هەرکەس جگە لە ئایینی ئێمە بڕوای بەشتێکی تر هەبێ، هەڵەکارە"**. دیارە لێرەدا دەکرێ ئەو ئارگۆمێنتە دژ بە خۆشیان بە کاربهێنرێت!

ئەو ئارگۆمێنتە ئاوا شی دەکەینەوە: ئەگەر مرۆڤ بڕوای بە ئایینی حاکم نەبێ، هەڵەکارییە، واتە جگە لە خۆی و ئایینەکەی هەموو کەسێکی تری پێ هەڵەکارە! چ تێزێکی بەرچاو تەنگە! بەو تێزە پڕێنسیپێکیان بۆخۆیان پێکهێناوە کە تەنیا خۆیان پێ بەرحەقە و بەس. ئەگەر سەیری ڕابردوو بکەین، ئەوکات زۆربەی ئایینەکان و بیروباوەڕەکان لە ئارگۆمێنتی وەک یەک بۆ چەسپاندنی بۆچوونەکانیان کەڵکیان وەردەگرت! یەکێکی تر لە لایەنە نەرێنییەکانی کۆمەڵگا دروستکردن و چسپاندنی داب و نەریتی هەڵەیە. لە سەردەمی زووەوە تەنانەت تا ئەمڕۆش داب و نەریتی وا بوون و هەن کە بوونەتە لەمپەڕێک لە سەر ڕێگای بەرەو پێشچوونی مرۆڤ. سەرەڕای ئەوەش زۆر جار بارودۆخی وا پێش هاتووە کە مرۆڤ بە بێ لەبەرچاوگرتنی ئەو داب و نەریتانە ڕێگای خۆی تێدا دۆزیوەتەوە. بە تێپەڕبوونی کات، لادان و وەلانانی ئەو داب و نەریتانە بە هۆی بەڵگە و ئارگۆمێنت هێنانەوەی دروست بەرە بەرە لە وەچە تازەکاندا ڕێگا بۆ دیالۆگ و هەوڵی لێک حاڵی بوونی بیروباوەڕەکان خۆش دەکات.

سەردەمی زوو زۆربەی هەڵس و کەوتەکان لە کەناڵی داب و نەریتەوە بوو. وای لێهاتبوو کە زۆر کەس لەسەر ئەو هەڵس و کەوتانەیان گیانی خۆیان بەخت کردوە. بەپێی ئەوبۆچوونانەیانەوە تێزی سەیر سەیریان بۆخۆیان دروست کردبوو. بۆ نموونە پرسیاری زۆر سەیریان دادەڕشت :

"چی گرنگترە، 'داب و نەریت' یا 'خواردن'؟" وەڵامەکەشی دیارە داب و نەریت بوو. یا:

"چی گرنگترە، 'داب و نەریت' یا 'نیازی سکسی'؟" وەڵامەکەشی دیارە هەمیسان داب و نەریت بوو.

فەیلەسۆفان و ڕووناکبیران هەوڵیان داوە بەپێی بارودۆخی ئەوکات ئەو شێوە هەڵس و کەوتانە شی بکەنەوە و لە بەرانبەریاندا، پرسیاری تر لە چوارچێوەیەکی بەڵگەییدا دابڕێژن :

ئایا بیرتان لە ئاکامی ئەوە کردۆتەوە کە چ دەقەومێ ئەگەر "برسییەتی" یا "نیازی سکسی" بە هۆی لەمپەری "داب و نەریت"ەوە ببێتە کێشەیەکی گەورەی کۆمەڵایەتیی؟

پرەنسیپی وەک یەک یا پرەنسیپی مافی بەرانبەر

لێرەدا مرۆڤ لە ئارگۆمێنتی گشتی کەڵک وەردەگرێ و هەوڵ دەدا پرەنسیپەکە وەک ناوکی بەڵگە بە بۆچوونەکەیەوە بچسپێنێ. بۆ نموونە بۆ دیالۆگ لەسەر وشەی "دیمۆکراسی" بەڵگەی "هەموو مرۆڤێک لە لایەن سروشتەوە یەک مافیان هەیە" دێنێتەوە کە هیچ کەس ناتوانێ ڕەدی کاتەوە و ئەو تێزە بۆ چەسپاندن و سەلماندنی ئەوی کە هیچ شێوەیەکی حکوومەتداری باشتر لە نیزامی دیمۆکراسی نییە، بەکاردێنێ. بەڵام مرۆڤ هەموو وەک یەک نین یاخود ڕەنگە لە بڕێک شت دا وەک یەک بن. یا باشتر بڵێین، ئەگەر بە وردی سەیر بکەین، شتی هاوبەشیان تێدا دەبینینەوە. ئەو وێکچوونەیان بەڵگە نییە بۆ ئەویکە لە باری پرەنسیپەوە وەک یەک بن. "Hobbes"هۆبس لە ڕوانگەی فەلسەفی - سیاسی یەوە ئەو ئارگۆمێنتە دێنێتەوە :

"سروشت مرۆڤی لە باری لێهاتوویی جەستە و ڕۆحەوە وەک یەک دروست کردوون، سەرەڕای بوونی ئەو ڕاستییە کە هێندێکیان لەباری جەستە و بیرکردنەوە لەوانیتر بەهێزترن، جیاوازییەکی سەرەکییان لەناودا نییە کە ببێتە هۆی بەهرەی لایەنێک لە بەرانبەر ئەویتردا. ئەوەی کە هێزی لەشیش بگرێتەوە، هەرە لاوازەکەیان ئەوەندەی هێز لەبەردایە کە یا بە یەکگرتوویی لەگەڵ مرۆڤیتر و یا بە فێڵ و دەلەسە بەهێزەکان لەناو بەرن ....

دیارە ئەو ئارگۆمێنت و بەڵگەیەی "هۆبس" بۆ هێزی لەشی مرۆڤی دێنێتەوە ناکرێ لەگەڵ ئارگۆمێنتی "دیمۆکراسی هەڵبسەنگێنرێت، کە هەردووکیان باس لە یەکبوونی مرۆڤ دەکەن.

پرەنسیپی "کەس بە کەس" یا ئاڵۆز

ئەو شکڵە لە دوو ئارگۆمێنت پێکهاتووە: (١) جگە لە خودی تێزەکە چەند ئیمکانیتر لە پەنا تێزەکە وەک ئاڵترناتیو دەبینرێ. (لە شکڵی "کەس بە کەس" دا تەنیا دوو ئاڵترناتیو هەن کە هەردووکیان وەک یەک بێ کەڵک و دژ بە خەڵکن، وەک هەڵبژاردن لە مابەین بەرەی ئەحمەدی نژاد و مووسەوی لە ئێران). (٢) لە حاڵەتی دووهەمدا هیچکام لە ئیمکانەکانی تر ئەو شێوەیە نین کە بکەونە ژێر پرسیار و جێگای تێزەکە بگرنەوە، کە ئەوکات بە مەجبووری تێزەکە هەڵدەبژێررێت.

بۆ پێکهێنانی دیکتاتۆری بەو ئارگۆمێنتانە کە (١) ئازادی و هەبوونی بەرچاوی خواردەمەنی بۆ کۆمەڵگا، لە بارودۆخێکی تایبەتدا مەبەستی نەهایین و پێویست بە هێچ ئاڵترناتیوێکی گرنگیتر نییە و (٢) "ئازادی"ش لە بەرانبەر برسێتیدا نە جێگای هەڵبژاردنە و نە دەردی خەڵکی برسی پێ دەرمان دەکرێ، نیزامی دیکتاتۆری بەسەر خەڵکدا دەسەپێنن!

بۆ نموونە لە زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەمدا بۆیە نیزامی دیکتاتۆڕی لەسەر کارن، چونکە مرۆڤ تەنیا لە مابەین **"ئازادی"** و **"زگ تێرکردن"** یەکیان دەتوانێ هەڵبژێرێت، کە لێرەدا تێربوون گرنگترە لە ئازادی! شان بەشانی هەر چەشنە فەناتیزمێک پرەنسیپی "کەس بە کەس" ڕاوەستاوە و ئارگۆمێنتەکەیان ئەوەیە کە:

"هەرکەس بۆ من نەبێ، دژ بەمنە".

شێوەی ڕێژەیی(ڕادەیی)

بە پرەنسیپێکی لۆژیکییەوە هەوڵ دەدەین لەسەر پرسیارێک بدوێین کە بۆ وەڵام چەند تێزی جۆراوجۆری هەبێ، کە لەڕاستیدا هەموو تێزەکان ناتوانن هاوکات ڕاست بن، بەڵام هەموویان دەتوانن هەڵە بن. بۆ مەبەستی شک خستنەسەر تێزەکان دەمانهەوێ تێزی دیاریکراو بە شێوەی ڕێژەیی لەگەڵ چەند ئاڵترناتیوی تردا هەڵبسەنگێنین.

"ئەگەر مرۆڤ لە جێگایەکی نمدار بخەوێ ڕۆماتیسم دەگرێ و لەوانەیە ئیفلیجیش بێ. لە حاڵێکدا زۆر بوونەوەر هەن کە لە ناو قوڕو چڵپاودا دەژین. ئەگەر مرۆڤ لەسەر دار بێ لە ترسان دەلەرزێ، لە حاڵێکدا مەیموون لەسەر دار دەژین".

کام یەک لەو گیانلەبەرانە جێگای ڕاستەقینەی ژیانیان دۆزیوەتەوە؟

"مرۆڤ گۆشتی زۆربەی بوونەوەران دەخوات، ئاسکە کێوی گیاوگژ دەخوات، هەزارپێ زگی خۆی بە کرم تێردەکات و کوندەبوش مشک دەخوات".

کام یەک لەو گیانلەبەرانە تامی ڕاستەقینەی خواردنیان دۆزیوەتەوە؟

"ژنێکی جوان لەبەر چاوی مرۆڤ جوان دەنوێنێ، بەڵام کاتێک ماسییەک ئەو ژنە جوانە ببینێت ڕادەکاتە بن ئاوەکە و ئەگەریش باڵندەیەک ببینێ، لەبەری هەڵدەفڕێ"!

کام یەک لەوان باشتر دەزانێ، چی لەسەر ئەم ئەردە جوانترینە؟

بەو ئارگۆمێنتانە دەمانهەوێ چی بسەلمێنین، و چ پرەنسیپێک دیاری بکەین؟ ئەو پرەنسیپانە دێنە ژێر پرسیار:

ئەگەر بۆ ڕوونکردنەوەی وشەیەک یا شتێک، چەند چاوەدێری جیاواز لەسەر چەند بۆچوونی جیاواز ساغ ببنەوە، دەبێ ئەو شتە بە شێوەی ڕێژەیی چاولێ بکرێت.

ئەوە بەو مانایەیە: ئەگەر دوو چاوەدێر (چاوەدێری١) و (چاوەدێری٢) دوو بۆچوونی جیاوازیان لەسەر شتێک هەبێت، نابێ لە هەمبەریان ناڕەزایەتی و پرۆتێست بکرێ چونکە ئەو بڕیارەی (چ١) لەسەر شتەکە- بۆ نموونە "جوانی"، دەیدات ڕەنگە لە ڕوانگەی (چ٢) ەوە "ناشیرین" بێت. هەر بەو هۆیە شێوەی پێشوو و کامیلی شتەکە وەلادەنرێ. پیاو ناتوانێ بە تەواوی و سەداسەد لەسەر جوانی یا بارودۆخێکی ئیدیئال بۆ ژیان بدوێ. لێرەدا ڕێژەیی مەجبوور بەو پرسیارانەمان دەکات کە: جوانی چییە؟ ناشیرینی چییە؟ جا ئەگەر بە جێی جوانی و ناشیرینی، بووچوونەکان و ئەو ڕێژەیە لەسەر کێشەی گەورەتر و بەماناتر بێت، بە ڕاشکاوی ئەوەندەی تریش دڵتەزێنتر و ناخۆشتر دەبێت. دەکرێ ئەو هەڵس و کەوت و پرەنسیپانە لە لایەن کەسان یا نەتەوەیەکەوە بە شێوەی ئەرێنی و لە لایەن کەسان یا نەتەوەیەکی تریشەوە شێوەی نەرێنی پێ بدرێت! لەبارو دۆخێکی وادا ئیتر ئەو پرسیارە ناکرێت کە ئەو پرەنسیپە ڕاستە یا هەڵە، بەڵکوو دەگوترێ لە لایەن کام نەتەوە یاخود کولتوورەوە بەڕێوە دەچێ!

لەوەش ڕەخنەهەڵگرتری لێ دێ ئەگەر بەجێی وشەی ڕاستبوون لە وشەی "ڕاستبوون بۆ من" و "ڕاستبوون بۆ تۆ" کەڵک وەر بگیرێ! بەو شێوەیە مانا و بوونی وشەی"ڕاستی و ڕاستەقینە بوون" لە ناو دەچێ، کە ئێمە زۆر بە چەتوونی و بێ مەیلی چاوپۆشی لێ دەکەین. لە بارودۆخێکی وادا هەر چەشنە ئارگۆمێنت و بەڵگەیەک بێرەنگ دەکرێن. **لێرەدایە کە سەبووری، گوێ ڕادێری، ڕێزگرتن لە بۆچوونەکان، باوەڕەکان و سووکایەتی پێ نەکردنیان، مرۆڤی ئاسایی و ژیر لە مرۆڤی فەناتیک جیا دەکاتەوە.**

لە سەدەی ١٦ ە دا کەسێک بە ناوی "کاستێلیۆن" Castellion لەسەر وشەی "فەناتیک" بۆ هاندانی خەڵکی بەرەو "تۆلەڕانس"(بەسەبر و حەوسەلە بوون، دڵ فەراوانی) ئاوا دەدوێ:

"بەدوای لێکۆڵینەوەیەکی تێروتەسەل سەبارەت بە وشەی "فەناتیک" و ئەوی کە کێ دەتوانی فەناتیک بێ، من هیچ شتێکم دەستگیر نەبوو جگە لەوەی کە بڵێم : فەناتیک بە هەموو ئەو مرۆڤانە دەگوترێ کە بۆچوونەکەیان لەگەڵ بۆچوونی ئێمە یەک نەگرێتەوە. ئەوەش نیشاندەری ئەوەیە کە هیچ کەس "فەناتیک" نییە، ئەگەر لە لایەن دەستەیەکی دیکەوە بە فەناتیک نەناسرێ. تەنانەت وای لێ دێ کە تۆ، تۆیەکی کە لەم شارە بە مرۆڤێکی تۆلەڕانس و باش دەناسرێی، لە شار و جێگایەکیتر بە فەناتیکت دادەنێن!

کە وابوو ، بێینە سەر ئەو باوەڕە، ئەو جێگایە یاخود وڵاتەی کە ژیانی بێ قڕە و بەئاسایشی گەرەکە، دەبێ هەموو بۆچوونەکان، ئایینەکان، ئیدیۆلۆژییەکان و باوەڕەکانی تێدا جێ بکرێتەوە و بە مافی بەرابەر و ئازادانە، پێکەوە کۆمەڵگا هەڵسووڕێنن.

ئارگۆمێنتی نەرێنی

یەک لە هەرە سامناکترین ئارگۆمێنتەکان لەو چەشنەن کە بەهۆی ئارگۆمێنتەکە رووودوایێک، یا کارەساتێک، بخۆڵقێندرێ. بۆ نموونە "سێزاریەن" (لەبار بردنی مندالّ). دیارە لە حالّەتی ئاساییدا ئەو کارە واتە لەبار بردنی منالّ یاساخە. بەڵام ئەگەر بە هەر هۆیەک، جا چ بەهۆی یاساوە یا بە دزییەوە، ئەوکارە بکرێت، دەبێ لەخۆمان ئەو پرسیارە بکەین: "سنووری ئەو کارە کە لەناوبردنی ژیانیکە، دەبێ لە کوێ بێت؟" ئاخۆ دەبێ لە یەکەمین حەوتووەکاندا ئەوکارە دروست بێ و لە حەوتووی بیستەم دا نا؟ تەنانەت دەتوانین بڵێین بۆچی نەخۆشەکان و پیرەکان لەناو نەبەین؟ یاخود دەتوانین بڵێین: لە چاو سروشتەوە کوشتنی ئاژەڵ و بنیادەم وەک یەکن و هەرتکیان لە ناوچوونی ژیانە و هێچ جیاوازییەکیان نییە. جا چونکە ئیزنی ئاژەڵ کوشتن هەیە دەبێ ... . لێرەدا دەبێ جیاواز لەهەر بیر و باوڕێک کە هەمانە، سنوورەکان سەبارەت بەو چەشنە ئارگۆمێنت دروستکردنانە بەرتەسک بکرێنەوە و ئەو ئارگۆمێنتەمان لە بیر بێ کە دەڵێ: **هەر شتێک سنوورێکی خۆی هەیە!**

ئارگۆمێمتێکی ناسراوی فەیلەسوفێکی چینی هەیە کە چوارسەد ساڵ پێش زایین سەبارەت بە شەڕی نەتەوەکان گوتوویەتی :

[وای دابنێین کەسێک لە بێستانێک "سێوێک" یا "کۆخێک" بدزێت، هەرکەس ئەوە ببیستێت بە تاوەنباری دەناسێت و تەنانەت ئەگەر بتوانن سزاشی بۆ دەبڕنەوە. بۆچی؟ بۆ ئەوەیکە بەهۆی قازانج گەیاندن بەخۆیەوە، زەرەری بە کەسێک گەیاندوە. دزینی مەڕ، بزن، ئەسپ و ئاژەڵیتر بە نیسبەت، زۆر لە میوە دزین خراپترە. بۆچی؟ چونکە

بەو کارە زەرەرێکی زیاتر بە خاوەنی دەگەیینرێت و کارەکەش زۆر ناشیرین و خراپکارانەترە.

بەڵام ئەگەر کەسێک بەبێ تاوان کەسێکتر بکووژێت، کارێکی زۆر نالەبار و خراپە. بۆچی؟ چونکە ئەو زەرەرێکی زۆر گەورەی بە مرۆڤ گەیاندووە و کارێکی دژبە مرۆڤی کردوە و بەو هۆیە سزاکەشی زۆر گەورەترە.

دایبنێین کەسێک خاڵێکی چکوولانەی چڵکنی ڕەش ببینێ و ناوی بنێ "ڕەش"، بەڵام خاڵیکی گەورەی چڵکنی ڕەش ببینێ و ناوی بنێ "سپی"، **بە ڕاشکاوی ئەو کەسە جیاوازی مابەین سپی و ڕەش نازانێت**. کەسێک تامی شتێکی چکوولەی تاڵ دەکا و ناوی دەنێ "تاڵ"، شتێکی گەورەی تاڵ تام دەکا و ناوی دەنێ "شیرین". **ئەو کەسە بە ئەرخەیانی جیاوازی مابەین تاڵ و شیرین نازانێ**. بەڵام لە هەموو ئەوانە گرنگتر، ئەگەر کەسێک کارێکی خراپی چکوولە(وەك پیاو کوشتن) بە تاوان بزانێ و کارێکی خراپی گەورە وەک "شەڕ" دژ بە مرۆڤەکانیتر نەتەنیا بە خراپ نەزانێ بەڵکوو قاویشی بۆ بدا، دەبێ ئەو پرسیارە بکرێ کە ئایا ئەو کەسە جیاوازی مابەین چاک و خراپ دەزانێ؟]

ئەگەر کارەساتێکی گەورە ڕوویدا و ڕوون ببێتەوە کە ئەو کارەساتە لەسەر پلانی داڕێژراو و بە ئاگاییەوە کراوە، ئیتر هەرچەند مرۆڤ بەسەبر و حەوسەلە و دڵ فراوانیش بێت، خۆڕاگریی لە هەمبەردا زۆر چەتوونە.

بۆ نموونە پرەنسیپی "دۆمینە" پرەنسیپێکی نوێی وڵاتە ڕۆژئاواییەکان بوو کە بە شێوەی شەڕی سارد بە بەرنامەیەکی پێشتر داڕێژراو دژبە وڵاتە بە ناو کومونیستەکان بەڕێوەیان برد. تێزەکەیان ئەوە بوو کە نابێ پشتگری لە وڵاتە ڕۆژهەڵاتییەکان بکرێ. ئەگەر بەردێک لە "دۆمینە" ەکان بکەوێ، ئەوانیتریش بەدوایدا دەکەون. ئەو چەشنە هەڵس و کەوتانە نەتەنیا مرۆڤ بۆ پێکەوە ژین لێک نزیک ناکاتەوە، بەڵکوو زیاتر ڕەشبینیان دەکا و لێکیان دوور دەخاتەوە. کاردانەوکەشیمان بە چاو دیت!

به پێچەوانەی ئارگۆمێنتەکانی پێشوو، کارەساتێکی ناخۆش باشتر خۆڕاگری لە هەمبەر دەکرێ ئەگەر بە بێ پلانی پێشوو و بە شێوەی هەڵکەوت بووبێت.

بۆ نموونە مەکتەبی ستالینیزم بە ڕوونبوونەوەی هەڵس و کەوتە نالەبارەکانیان دژ بە ئەو کەسانەی هاوبیریان نەبوون، زۆربەی لایەنگرانی مارکسیزمیان شۆکە کرد. مرۆڤ ئەو پرسیارانە لە خۆی دەکات: ئەوە تەنیا بەدشانسییەکی بە هەڵکەوت بوو؟ تەسادوفێکی چاوەڕوان نەکراو؟ یاخود ئەو کارەساتە لە هەناوی ئیدئۆلۆژی سوسیالیزم و کۆمۆنیزمەوە هاتە دەرێ؟ لە ڕاستیدا ئەو کارەسات و تێکرووخانە، ئیستسنا(بەتاقانە) بوو؟ یاخود بە بن بەست گەییشتنێکی تێئۆریکی بوو؟ بەو تێز و ئانتی تێزانە لایەنگرانی مارکسیزم بە خۆیانی دەقەبوولێنن کە ئەگەر هەڵەیەک لەکاردا بووبێ ئەوە هەڵەی مرۆڤە نەك تێئۆری مارکسیزم. مارکسیزم هەڵە نییە و ئەوە بەرنامەیەکی پێشتر داڕێژراو نەبووە، بەڵکوو کەڵکی نابەجێی لێ وەرگیراوە.

ئەو بۆچوونە دەکرێ ڕاست بێت. هیچ شتێک لەو دنیایەدا نییە کەڵکی نابەجێی لێ وەرنەگیرێ. هەموو دەزانین کە تەنانەت لە کۆمەڵگای دیموکڕاتیکیش دا سیاسەتوانی ساختەچی دەبینرێن کە زۆر کات کاری نادیمۆکڕاتیانە دەکەن. بەڵام ئایا ئەوە هیچ شتێک لە بایەخی سیستەمی دیموکڕاسی کەم دەکاتەوە؟

بۆ ڕوونکردنەوەی ڕووداوێك، دەبێ پرۆسەی پێکهاتنی ڕووداوەکە لە ئاراستەی مێژوویدا شی بکرێتەوە. دەبێ ئەو ڕوونکردنەوەیە بە ئارگۆمێنتی مێژوویی لۆژیکی تەیار بێ. بۆ نموونە کاتێ لە باری مێژووییەوە پێکهاتنی ئایینێک لە بنەڕەتەوە و هەنگاو بە هەنگاو بە بەڵگەی لۆژیکی ڕوون دەکرێتەوە، ئیتر پێویست ناکا بە هێزێکی ئیلاهی و ماوەڕای ئینسانی ببەسترێتەوە. زۆرێک لە فەیلەسوفانی جیهان بۆ سەلماندنی ناڕاستبوون و چۆن و بۆچی پێکهاتنی ئایینەکان، لێکۆڵینەوەیان کردوە و زۆربەیان **"ترس"**ی مرۆڤ لە **"سروشت"** و **"مردن"** یان بە یەک لە هۆیە گەورەکانی ناسیوە. بەڵام هێندێکیشیان پارێزیان لە دروستکردنی ئارگۆمێنت دژ بەو تێزە گرتوە، چونکە لە باری لۆژیکیەوە، ڕاستبوون یا ناڕاستبوونی ئەو چەشنە تێزانە، پەیوەندی بە فۆرمۆلیرەکردنیان لە ڕەوتی مێژووییدا نییە. مرۆڤ دەتوانێ مێژووی ئایینێک یا

تەنانەت مێژووی پێکهاتنی جەرەیانی "ئیدیۆلۆژیکی" بنووسێ و بیهێنێتە سەر کاغەز، بەڵام خۆ ئەوە، بەڵگە بۆ ڕاستبوون یا ناڕاستبوونیان نییە.

ئارگۆمێنتێک سەبارەت بەو بۆچوونانە دەڵێ: "ئەو کات مرۆڤ لە بەڵگەیەک دەگەڕا بۆ ڕەدکردنەوەی بوونی خودا، بەڵام ئەمڕۆ مرۆڤ لێکۆڵینەوە دەکات لەسەر ئەوەی کە چلۆن "باوەڕ" بە بوونی خودا پێکهاتووە، کە ئیتر ئەوە دەبێتە هۆی پێویست نەبوونی ڕەدکرنەوەکەی. دەکرێ بڵێین ئەو چەشنە بەڵگە مێژووییانە بە دەگمەن دەتوانن ڕاستبوون یا ناڕاستبوونی ڕووداوێک بسەلمێنن.

زۆر جار کەسایەتی وەک پێشەوای ئایینی، سیاسی، زانستی و ... دەبنە بەڵگە بۆ سەلماندنی بۆچوونێک. وای لێدێ کە لایەن "مەکتەبێک"، "ئایینێک"وە هەر شتێک بگوترێت، لایەنگرانیان بە ڕاستی دەزانن. ئارگۆمێنتەکانیان وەک بەڵگەی گشتیی لێ دێ و تەنانەت بە شێوەی نووسراوە یاخود کتێب، خۆی وا دەسەلمێنێ، کە بە تێپەڕبوونی کات وەک هەموو ئەو کتێبە ئایینیانە و مەکتەبە سیاسییانە، شێوەی چەسپاندن و باوەڕپێکردنی لەناو کۆمەڵگادا بۆ مسووگەر دەکرێت و دەبێتە پرەنسیپێکی گشتی. ئەو بەڵگە و دۆگۆمێنت و ئارگۆمێنتانە وایان لێ دێ کە زۆر ئاسایی لە لایەن بەشدارانی کۆمەڵگاوە دەسەلمیندرێ و کەم کەس دەتوانێ یا دەیهەوێ دژیان ڕاوەستێت. یا زۆر خۆمانەتر دەتوانین بڵێین، زۆربەی بەشدارانی کۆمەڵگا ئەو توانا زانستییەیان نییە کە لە بەرانبەر ئەو چەشن ئارگۆمێنتانەدا ڕاوەستن یا ڕەخنەی لێبگرن. تەواوی ئەو بابەتانەی منداڵ لە قوتابخانە فێری دەبن، جا لە باسی زانستی و سیاسییەوە بگرە تا مێژوو و ئایین و سروشت و ... هیچکامیان گەرانتی یان نییە کە ناوەڕۆکی بابەتەکەیان دروست بێ و کونترۆڵی ڕاستبوونیان لە لایەن قوتابیانەوە زۆر چەتوونە. هەر کەسێکیش دژ بە هەڵەبوونیان ڕاوەستێ بە شێت و نەزان لەقەڵەم دەدرێ. بۆ نموونە کاتێک ئەنشتاین لە قوتابخانە دژ بە بۆچوونەکانی مامۆستای فێرکاری ڕادەوەستا، بە شێت و نەزان دادەنرا، کەچی ماوەیەک دواتر هەر ئەو بۆچوونانەی بوون بە یاسای بیرکاری و تەنانەت گۆیا مامۆستاکەشی داوای لێ بووردنی لێ کردووە. بەڵام بەداخەوە لە کۆمەڵگادا مرۆڤی وەک ئەنشتاین زۆر کەمن.

لە لایەکیتریشەوە هەرچەندە تێزێک، دیالۆگی زیاتر لەسەر بکرێ بەو ئەندازەیەش ئەو تێزە بۆ ئەوکەسەی باوەڕی پێی هەیە گرنگتر دەبێ. ئێمە دەبێ فێربین بۆ هەڵسەنگاندنی شتە ماوەڕای ئینسانییەکان(لە خودا و ئایینەوە بگرە هەتا دیتن و هەڵفڕینی مرۆڤی پلانێتەکانی تر و ئیدیۆلۆژییەکانی تر و بۆچوونە زانستییەکان و ...) خۆمان وا پەروەردە بکەین کە بە چاوی ڕەخنە سەیری ئەو دیاردانە بکەین و نەیانکەین بە بت و لە نەهایەتدا تەنیا بیانپەرستین. مرۆڤ توانای ئەوەی هەیە، هەر چەشنە هەواڵ یا ڕووداوێک بە شێوەی ئەرێنی یا نەرێنی بڵاوکەنەوە. موعجیزە(پەرجۆ)، هەمیشە لە جێگایەک پێکدێ کە لە لایەن خەڵکەوە چاوەڕوانی لێبکرێ. بۆ نموونە، دوای بڵاو بوونەوەی ئایینی مەسیحییەکان، موعجیزەی عیسی لە دنیای مەسیحیەتدا لە جێگای لەدایکبوونەکەی بەوهۆیەی دەیانناسی و بە چاوێکی رەخنەگرانەوە سەیریان دەکرد، کارلێکەرییەکی ئەوتۆی نەبوو، بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ ئەو جێگایانەی نەیاندەناسی. کاتێ عیسی گەڕاوە بۆ جێی لەدایکبوونی و دەیهەویست خەڵکی ڕوون بکاتەوە، باوەڕیان پێ نەکرد. دەیانگوت مەگەر ئەوە کوڕی فڵانە کەس ... نییە ... لەکوێوە ئەو ئەرکە ئیلاهییەی پێ بەخشراوە. بارودۆخ و چۆنیەتی چاوەڕوانیکردنی مرۆڤ بۆ پێکهێنانی باوەڕەکانیان ڕۆڵێکی زۆر گرنگ دەگێڕن. لێرەدا ئارگۆمێنتێکی زۆر ڕاست هەیە کە دەڵێ: **تەنانەت خواکان و بتەکانیش دەمرن و نامێنن ئەگەر مرۆڤ ئیتر باوەڕیان پێیان نەمێنی!**

ئارگۆمێنتی بەزەیی پێداهاتن یەکێکی تر لە چەشنی ئارگۆمێنتەکانە کە بۆ ئاگادارکردنەوەی هەستی دەرونی مرۆڤ سەبارەت بە بارودۆخێکی نالەبار بەکاردەهێنرێت. دیارە بۆ هەموومان زۆر چەتوون دەکرێ، رەخنە لە کەسیک بگرین کە کارەساتێکی بەسەر هاتبێ. بەڵام ئەوەش بەڵگە نییە کە ئەو چەشنە کارەساتانە شی نەکرێنەوە و ئانالیزە نەکرێن. تەنانەت جێگای دەرس لێوەرگرتنە کەسێک کارەساتێکی بەسەر هاتبێت و بە ئەزموونەوە بتوانێ لەسەر خاڵە ئەرێنی و نەرێنییەکانی بۆمان بدوێ.

چەشنە ئارگۆمێنتێکیش هەن کە بۆ بەربەرەکانی دژ بە کردەوەیەکی نالەباری "مۆڕاڵی"(ئەخلاق)ی بەکاردەهێنرێن، لەحاڵێکدا ئەو کەسەی ئارگۆمێنتەکە دێنێتەوە، خۆشی هەر هەمان کاری کردووە. بۆ نموونە، "چۆن دەتوانن ئەمریکاییەکان ئاڵمانییە نازییەکان بە کوشتاری جوولەکە تاوانبار بکەن لەحاڵێکدا خۆیان لە ژاپۆن و وێتنام ئەو هەموو مرۆڤە بێ تاوانەیان کوشت و تەنانەت وەچەی سوورپێستەکانیان لە وڵاتی خۆیان لەناو برد". پرەنسیپی گشتیی ئەو چەشن ئارگۆمێنتە دەڵێ: هەر کەس خۆی کارێکی ناشایست بکا، ئیزنی قەدەغەکردنی ئەو کارەی لە کەسێکی تر نییە.

جاری واهەیە ماوەی دیالۆگ لەسەر باسێک هێندە درێژ دەبێتەوە و ماندووکەرەوە دەبێ، کە باشتر وایە دەست لە دیالۆگەکە هەڵگیرێ وباس لە شتێکی تر بکرێ. بەڵام لە بارودۆخی وادا زۆر کەس نایانهەوێ مەیدان بەجێ بێڵن و بەهەرجۆرێک بێ دەبێ لایەکی بە لایەکدا بخەن، کە لە زۆربەی ئەو چەشن دیالۆگانەدا کار دەگاتە ناخۆشی و سەرئێشە گرتن. لە بەرانبەر ئەوەدا ئەو ئارگۆمێنتەش راستییەکی حاشالێهەڵنەگرە کە ژیانی ئێمەی مرۆڤ زۆر درێژ نییە و ناتوانیین بە شێوەی بێ نەهایەت لەسەر شتێکی دیاریکراو دیالۆگ بکەین. مرۆڤ دەبێ لە ژیانی دا کارە گرنگەکان وەپێش ئەوانیتر بخات. دیارە لێرەشدا دەبێ هەر بە چاوی رێژەیی سەیر بکرێت، چونکە کارێک کە بۆ ئەم گرنگ بێ، رەنگە بۆ ئەویتر وا نەبێ. لە "کۆنفۆسیوس" یان سەبارەت بە "مردن" پرسیوە، وەڵام دەداتەوە:

کاتێ مرۆڤ هێشتا لە مانای ژیان نە گەییشتووە، چلۆن دەتوانێ لە مردن بگا!

بەو ئارگۆمێنتە دەیهەوێ پێمان بڵێ کە مرۆڤ نابێ خۆی بە پرسیاری "مێتافیزیکی" یەوە بخافڵێنێ لەکاتێکدا ئەو هەموو ئەرکەمان بۆ ڕوونکردنەوەی ژیانی هاوبەش لەسەر شانە.

لە هەندێ ئارگۆمێنت دا جێی باسە، کە ئایا بۆچوونەکە راستە یان هەڵەیە! بەهۆی ئەو نموونەیەی خوارەوە هەوڵ دەدەم ئەو چەشنە ئارگۆمێنتە سەرسووڕهێنەرە شی بکەمەوە.

بیشهۆف بێرکێلی (Bischof Berkeley) ئیدەئالیستی بەناوبانگ، سەبارەت بە دنیای ڕاستەقینەی مرۆڤ دەڵێ: "تەنیا کردەوەکان و ڕۆحی مرۆڤ رێئال یاخود ڕاستەقینەن، دنیای دەوروبەرمان و ئەو شتانەی دەیبینین هەر هەموویان سازکراون و بوونی ڕاستییان نییە".

دەکرێ بۆ نموونە ئارگۆمێنتی دژ بەو بۆچوونە ئاوا بێ: "شەق لە بەردێک هەڵدەین". واتە بە شەق لە بەرد هەڵدانێک دەکرێ بوونی بەردەکە بسەلمێندرێ. لێرەدا ئەوکەسەی ئەو تاقیکارییە دەکا بۆی ڕوون دەبێتەوە کە ئەو تیئۆریەی بوونی بەرد ڕەد دەکاتەوە، ناتوانێ ڕاست بێت. شتەکە هێندە ڕوونە کە مرۆڤ پێکەنینی بە دنیای ئیدەئالیست دێ! سەرەڕای ئەوەش ئیدەئالیست لەسەر قسەی خۆی سوورە و تەنانەت دان بەوەش دادەنێ کە کاتی شەق لە بەرد دانەکە مرۆڤ ئێشی پێدەگا، بەڵام ئەو دیاردەیە دەلکێنی بەوەوە لە ڕوانگەی لێکدانەوەی فەلسەفییەوە بەردەکە بوونی نییە!

جاری واهەیە ئارگۆمێنت هێنانەوەکە زۆر بە جێیە، بەڵام سەرەڕای ئەوەش مرۆڤ ناتوانێ بە مەبەستەکەی بگات. ئەوە چەند هۆی هەیە: مرۆڤ ناتوانێ لە ئارگۆمێنتەکەی کەڵک وەربگرێ، ئەگەر سەرنجی بینەران یا بیسەران لە بابەتی سەرکی بە لاڕێ کێشرابێ. هەروەها مرۆڤ بە مەبەستەکەی ناگا ئەگەر بیهەوێ شتێک بسەلمێنی کە پەیوەندی بە بابەتی دیالۆگەکەوە نەبێ. بۆ نموونە:

دایدەنێین کە مانگرتنێک بۆ بە زۆرکردنی پارەی کاری کرێکاران لە ئارا دایە. یەك لە نوێنەرانی کرێکارەکان خەریکی قسەکردن بۆ ئەوانیترە و دەڵێ: "مانگرتن یەک لە هەرە مەزنترین ڕێگاکانە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانمان. بیر لە ئەو مانگرتنە گەورانەی دژبە ماکەی ئەتۆمی بکەینەوە، ئەتۆم دنیای ئێمە لەناو دەبا و دەبێ تا ئەوجێگایەی لە توانامان‌دایە دژ بە بەرنامە ئەتۆمییەکان راوەستین و..." لێرەدا مەبەستی سەرەکی واتە

پارەی کرێکاران لەبیر دەچێتەوە و بەشدارانی مانگرتنەکە بیر لە شتێکی تر دەکەنەوە.
نموونەیەکی تر:

لە کۆبوونەوەیەکدا کەسێک قسە لەسەر دۆستیی و خۆشەویستیی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ دەکات و دەڵێ : "ئاژەڵ خۆش ویستن" شتێکی زۆر گرنگە. "بۆ نموونە کەسایەتی وەک ئادۆڵف هیتلێر، یۆزێف ستالین و ژێنراڵ فرانکۆ سگ یان ڕاگرتووە و ..." لێرەدا زۆر سەیر نابی ئەگەر بەشداران ئیتر گوێ بە وتەکانی بێژەر نەدەن و تەنانەت کۆبوونەوەکەش بەجێ بێڵن، چونکە بێژەر لە وتارەکەیدا ئەو دیکتاتۆرە دژبە مرۆڤانە بە نموونە دێنێتەوە!

وەك لەسەرەوە ئاماژەمان پێکرد جاری وا هەیە لە دیالۆگدا ئەو شتەی دەبێ بسەلمێندرێ وەلادەنرێ و مرۆڤ خۆی بە ئانقەست یا لەرووی نەزانییەوە، بە سەلماندنی شتێکیترەوە دەخافڵێنی کە پەیوەندی بە بابەتە سەرەکییەکەوە نییە. بۆ نموونە:

کەسی یەکەم، تێزێک پێشنیار دەکا و دەڵێ: " مرۆڤی نەخۆش و زۆر پیر دەبی ئەو مافەیان هەبی کە لەسەر ئیزن و پێخۆشبوونی خۆیان کۆتایی بە ژیانیان بێنن!" کەسی دووهەم، لە وەڵامدا دژبە ئەو تێزە دەڵێ: "دوکتۆرەکان دەبێ ئەو مافەیان هەبی کە مرۆڤی پیر و نەخۆش لەناوبەرن". کە لێرەدا ئەوە نە تەنیا وەڵامی تێزی یەکەم نییە، بەڵکوو تێزێکی تر دێنێتە ئاراوە.

کاتێک مرۆڤ بە کارێکی نالەبار تاوانبار دەکرێ، جا ئەو کارە قەوماوە یا نەقەوماوە، ڕەدکردنەوە و سەلماندنی زۆر چەتوونە. ئەو چەشن ئارگۆمێنتانە لە کاتی زۆر زووەوە تەنانەت تا ئەمڕۆش، یەک لە گرنگترین چەکی مرۆڤ بووە دژ بە مرۆڤە ناسراوەکان یاخود نەتەوەکان بۆ ناحەزکردنیان لەبەرچاوی خەڵکی.

سەردەمی زوو مەسیحییەکان بەوە تاوانبار دەکران کە منداڵی چکوولەیان کوشتووە و تەنانەت خوێنەکەیان خواردوونەتەوە؛ مەسیحییەکانیش جوولەکەیان بە هەمان شت تاوانبار دەکرد. چۆن دەتوانن یەک لەو لایەنانە بیسەلمێنن کە منداڵی چکوولەیان نەکوشتووە و یاخود کاری خراپیان دژ بە منداڵان نەکردوە؟

جاری وایە بۆ ئارگۆمێنت هێنانەوە دژبە تێزێک، تەنیا نموونەیەک کافییە. بۆ نموونە کاتێ کەسێک سەبارەت بە کارکردنی ژنان تێزێک دەدا کە: "ژن لەباری فیکری-سیاسییەوە ناتوانێ وەک پیاو سەرکەوتوو بێ"! کافییە تەنیا نموونەی ژنێکی ئاکتیڤ و سەرکەوتووی سیاسی بهێنرێت.

لە دنیای ئایینی و ئیدیۆلۆژیدا زۆر ئاساییە کە لەباری "مۆراڵ"ییەوە دژبەری دیالۆگەکە لەژێر پرسیار و گوشار دابنرێن. بەهۆی ئایینی بوونی زۆربەی بەشدارانی کۆمەڵگاوە زۆر بە سانایی دەتوانن بۆچوونەکانیان بسەلمێنن و دژبەرەکانیان لەبەر چاوی خەڵکی ناشیرین بکەن. بەرچاوتەنگە ئایینییەکان دەڵێن: "تەنیا ئایینەکەی من و ئەو حیزبانەی لەژێر کارلێکەری ئایینەکەمدان، مافی بەڕێوەبردن و ڕێنوێنی خەڵکییان هەیە. ئەوانیتر هیچی مرۆڤ نیین، ئەوان درۆ دەکەن، دزی دەکەن و دەکووژن!

لەسەر هەر گرووپێک، سەبارەت بە هەر نەتەوەیەک، لەسەر هەر ڕەگەزێک و مرۆڤێک و تاکێک، جا چ ژن چ پیاو، هەموو کاتێک دەکرێ، ڕەوا یان ناڕەوا، بەتاوان یان بێ تاوان قسەیان بۆ هەڵبەسترێ. بەداخەوە لە کۆمەڵگاکاندا ژنان یەک لەو گرووپانەن کە زیاتر لە هەموو ئەوانیتر شاڵاویان بۆ دێنن و قسەیان بۆ هەڵدەبەستن. یاسای پیاوسالاری بە درێژایی مێژوو ژنی سەرکوت کردوە و تەنانەت ئەمڕۆش لە زۆربەی وڵاتانی دواکەوتوودا ژن وەک کۆیلە لەژێر فەرمانی پیاو دان و بەچاوی پلە دوو سەیر دەکرێن و هیچ مافێکیان لە کۆمەڵگادا نییە. خۆکوژی و خۆسووتاندنی ژنان بەتایبەت لە کوردستان بەڵگەیەکە بۆ ئەو بۆچوونە.

هێرش کردن باشترە لە بەرگری کردن. بە نموونەیەک هەوڵی ڕوونکردنەوی ئەو بۆچوونە دەدەین.

[شارێکی پێکهاتوو لە تەنیا "ئاتێئیست"(بێ بڕوای ئایینی) ناتوانن خۆیان بەڕێوەبەرن]، ئەوە تێزێک بوو کە کاتی خۆی لە لایەن ئایینییەکانەوە درا دەرێ. بەو ئارگۆمێنتەوە کە: ئەو خەڵکەی باوەڕیان بە ئایین نەبێ، وەک ئاژەڵی دڕندە بەسەریەکدا دەکەون و هیچ شتێکیان بۆ ڕێک و پێک ناکرێ و ناتوانن خۆیان بەڕێوەبەرن!

کاتێک لە ساڵی ١٧٠٠ی زایینی "باییلە" (Bayle) ویستی ئەو بۆچوونە سەیرە ڕەدکاتەوە، دەیتوانی نموونەی وڵاتێکی کە ئایین لەوێدا بێ هێز بێ، وەک "چینی قەیسەری" بهێنیتەوە. بەڵام ئایا ئەوە جگە لەوەی کە دیالۆگێکی دوورودرێژ سەبارەت بە ئایینی بوون یا نەبوونی ئەوکاتی چین ساز دەکرا، شتێکی ڕوون دەکردەوە؟ "باییلە" بەجێی ئەو کارە، ناوەرۆکی ئەو تێزەی گرتە ژێر هێرشی خۆی. ئەو گوتی:

"ئایا ئایین لە باری عەمەلی و داب و نەریتەوە، کارلێکەریی ڕاستەقینەی لەسەر هەڵس و کەوتی مرۆڤ هەیە؟ مرۆڤ چاکتر پەروەردە دەکات؟ ئێمە وەک پرەنسیپ دەتوانین بڵێین کە باوەڕی ئایینی ئاڵوگۆڕ بەسەر مرۆڤدا ناهێنێت، جگە لەوەی کە لەناو دڵی مرۆڤدا تووڕەیی و قین سەبارەت بە بیر و باوەڕەکانی تر پەروەردە بکات. ئەو پرەنسیپە زۆر بە ڕوونی ئاشکرای دەکات، کە دەبێ مرۆڤ چەندە هەڵەکاربێت ئەگەر پێی وابێ، مرۆڤی ئایینی ژیریی وتێکۆشانیان زیاترە لە هی بێ دین".

"ئایین لەسەر داب و نەریتی مرۆڤ بە گشتی و هەڵس و کەوتی سیاسی بەتایبەت ، هیچ کارلێکەرییەکی گەورەی نییە" ، ئەوە تێزێک بوو کە "باییلە" دژبە تێزی ئایینییەکانی هێناوە. ئەو بۆچوونەی "باییلە" زۆر ڕاستە و لە مێژوودا زۆر نموونەی تێدایە و ئەزموونمان کردوە کە دروستبوونی ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێ.

دیالۆگ کردن لەسەر تێزێک بە ئارگۆمێنتی بێ مانا و ناتەواو تەنیا کات بەهەدەر دانە. **"پیاوان لە ژنان ژیرترن!"** لێرەدا "ژیرترن" مانای چییە؟ ئەگەر ماناکەی ئەوەیە کە لەباری جەستەو لەشەوە لە ژنان بەهێزترن، ئەوە هیچ پەیوەندییەکی بە هۆش و ژیرییەوە نییە. ئەو چەشنە تێزانە تەنیا لە پیاو سالارییەوە سەرچاوە دەگرن.

لە چەشنە تێزێکیشدا هەر دەستە و گرووپێک بە ئیشتیای خۆیان مانا بۆ تێزەکان دادەتاشن. بۆ نموونە تێزی : "مافی هەڵبژاردنی چارەنووس" ی خەڵکەکان بۆ پێکهێنانی وڵاتی خۆیان. دیارە بە بێ هیچ چۆن و بۆچییەک، هەر نەتەوەیەک مافی خۆیەتی وڵاتی سەربەخۆی هەبێ بەڵام زۆرێك لە ڕژیمە دیکتاتۆرەکان، پێش ئەوەی لە مانای "نەتەوە" تێ بگەن بۆ بەرژەوەندی خۆیان و بە گوێرەی بۆچوونی سیاسیانەوە، هەزار و یەک مانای بۆ دادەتاشن.

بۆ نموونە رژیمی ئێران بەهۆی بەرژەوەندی سیاسی، بۆ سەلماندنی مافی سەربەخۆیی خەڵکی "فەلەستین"ی سێ ملیۆن کەسی ساڵانە چەندین ملیارد دوڵار خەرج دەکات، لەحاڵێکدا ئەو مافە بە نەتەوەی کورد کە زیاتر لە چل ملیۆن کەسە، ڕەوانابینێ.

لە تێئوریی "مۆڕاڵ" یدا پرسیاری چۆنییەتی پێکهاتنی داب و نەریت و یاساکان ڕۆڵێکی بەرچاو دەگێڕێ. تەنیا هەوڵ دەدرێ ڕاستییەک، بە سزایەک، وەڵام بدرێتەوە، ئەوە ناکرێ وەک ئارگومێنت چاوی لێبکرێ! "تۆ نابێ بکووژی، دزی بکەی، درۆ بکەی، ...! بەڵام بۆچی نا؟ لەڕاستیدا ئایینەکان بۆ ئەو چەشنە هەڵس و کەوتانە پرەنسیپێکی داڕێژراو و تێزێکی تەواویان نییە و بە جێی ئەوەی قامك لەسەر بنەڕەتی ئەو کێشانە دابنێن و ڕێگایەك بۆ چارەسەرکردنی بدۆزنەوە، تەنیا بە "دەبێ" و "دەنا" و "سزا" وەڵام دەدەنەوە. بۆ نموونە دەگوترێ : تۆ نابێ کەس بکووژی، دەنا سزا دەدرێیت.

دیالۆگ

پرسیار ئەوەیە، کاتێک مرۆڤ دیالۆگ لەگەڵ کەسێک دەکا کە پرێنسیپیی هەیە، واتە فوندامینتال یاخود نەگۆڕە و تەنانەت دوو لایەنەکە هیچ بۆچوونێکیان وەک یەک نییە، چ بکرێ؟ ئەگەر ئێمە تەنیا بۆچوونەکان و تێزەکانی ئەو چەشن مرۆڤانە ڕەدکەینەوە و بەچاوی نەرێنی سەیریان بکەین، ئەوە نەتەنیا ئارگۆمێنت هێنانەوە نییە و نەك هیچ هەنگاوێکمان بۆ قانعکردنی دژبەرەکەمان هەڵ نەهێناوەتەوە، بەڵکوو بەو کارە تەنیا سیستەمێکی دوگم لە جێگای ئەوی تر دادەنێین. زۆربەی بەشدارانی کۆمەڵگا پرەنسیپی سڵامەتییان لا گرنگە، بەڵام پرەنسیپی وا لای گیرۆدەی مادە بێهۆشکەرەکان کرِیاری نییە. تەنانەت هەندێکیان کاتی نەشەبوونیان وەک پرەنسیپ هەڵبژاردوە و ڕازی نیین هیچ پرەنسیپێکی تری لە جێگا دانێن. دیارە زۆربەی بەشدارانی کۆمەڵگاش ئەو پرەنسیپەی ئەوان ڕەد دەکەنەوە. ئایینی فناتیکی ئەو پرەنسیپەیان هەیە کە ئایینەکەیان دەرمانی دردی خەڵکییە و شفایان دەدات، هەر بەو هۆیە بۆ ئەو مەبەستە لەکاتی پێویستدا لە شێوەی "توند و تیژی"ش کەڵک وەردەگرن!

چۆن دەتوانرێت لەگەڵ کەسێکی وا بە ئارگۆمێنت دیالۆگ بکرێ، چۆن دەکرێ دژ بە تێزەکەی بەڵگە بێنینەوە، ئەگەر بۆچوونەکان لەگەڵ پرەنسیپە فوندامینتالەکانی یەک نەگرێتەوە؟ چۆن دەکرێ دوو ئیدیۆلۆژی یا دوو ئایینی جیاواز، بە بەڵگە ڕاستییەکانی لایەنێک لەگەڵ ناڕاستییەکانی لایەنەکەیتر بسەلمێندرێ؟

ئارگۆمێنتەکان پێویستیان بە بناغەیەکی بەڵگەییە و شەڕ و دیالۆگەکەش هەر لەسەر ئەو بناغەیەیە! لێرەدا زۆربەی ئەو لایەنانە ئەو ئارگۆمێنتە دێننەوە کە: "کاتێ لایەنی دیالۆگەکە پرەنسیپەکانی من ڕەد دەکاتەوە، ئیتر دیالۆگ کردن مانای نییە!" ئەوە شێوەی ئاسایی شەڕ و دیالۆگی مابەین دوو ئیدیۆلۆژییە. ئیمکانی دیالۆگی بەڵگەیی لە نێوانیاندا

زۆر چەتوون و نامومکینە. مێژووش ئەو لۆژیکەمان بۆ دەسەلمێنێ. لانی کەم لە مابەین ئایینەکاندا کە خۆیان پی سیستەمی بەڕێوەبەر و فێرکەر و ڕاهێنەری کۆمەڵگایە و بە قسەی خۆیان تەیار بە بەڵگە و نووسراوەی ئاسمانین، هەڵس و کەوتێکی لۆژیکی چاوەڕوان دەکرێ! بەڵام ڕاستییەکەی شتێکی ترە. بە جێی دیالۆگی لۆژیکی لەگەڵ یەکتر، پێیان باشترە، بۆ وەدەستهێنانی "هێز"، بە ئاور و شمشیر و قەڵغان و چەک، بۆچوونەکانیان بەسەر یەکتردا بسەپێنن.

هەوڵدان بۆ دیالۆگێکی هێمن و لەسەرەخۆ لە نێوان دوو ئیدیۆلۆژی یاخود دوو ئایین بەو ئامانجەی کە لەسەر بەڵگە و ئارگۆمێنت ، ڕێگاچارە بۆ ناکۆکییەکان بدۆزرێتەوە، تەنیا لە دنیای جوانی ئەدەبیات دا تاقیکراوەتەوە. ناسراوترین نموونەی کاتی خۆی دیالۆگێکی سازکراو و خەیاڵی لە لایەن "جین بۆدین" (Jean Bodin)ەوە بوو. بەداخەوە تەنانەت لە دنیای ئەدەبیاتیشدا ڕێککەوتن نامومکینە .

لایەنەکانی دیالۆگەکە بریتی بوون لە :

یەک "Lutheraner"، یەک "Calvinist" "(هەردووکیان پرۆتستانین کە شاخەیەکن لە ئایینی مەسیحی، پەیڕەوی کالوین و لوتەر)، کاتۆلیکێک، موسوڵمانێک، جوولەکەیەک، نوێنەرێکی ئاتێئیست و نوێنەرێکی ئایینی سروشت. هەر کام لە بەشداران هەوڵ دەدەن سەرنجی لایەنەکانی تر بۆ ڕاستبوونی ئایینەکەیان یاخود بڕواکەیان ڕاکێشن، و هیچکامیان سەرکەوتوو نابن. سەرەڕای ئەوەی کە هەموو لایەنەکان هەوڵ دەدەن لە هەمبەر ئەوانی تر ئەوپەڕی "تۆلەرانس" بەکاربێنن، دیسانش هیچکامیان ناتوانن لە ئایینەکەی خۆیان دەست هەڵگرن. ئەو دانیشتنە بەو گوتەیە کۆتایی پێ دێ: "لەو کاتەوە ژیانیکی پڕ لە ئاشتی یان لەگەڵ یەک دەسپێکرد،... بەڵام ئیتر لەسەر ئایین و باوەڕ دیالۆگیان نەکرد و هەرکس لەسەر بڕوای خۆی مایەوە."

سەرەڕای ئەوی کە بارۆدۆخەکە لە باری لۆژیکییەوە هیچ ڕێگایەکی تری نییە، مرۆڤ هەمیسان هەوڵ دەداتەوە دیالۆگ پێک بێنێ. ئەو "دیاردەیە" بەپێی بارودوخ بە شێوەی جۆرواجۆر جێی ڕوونکردنەوەیە. یەکەم، گومانی چاوەڕواننەکراو لەسەر بارودۆخەکان بۆ پێکهاتنی ئارگۆمێنتێکی ڕاستەقینە و هەوڵدان بۆ دیالۆگ لەسەر شتی

خەیاڵی. دووهەم، ڕەنگە هەوڵی ئەوە بدرێت، کە چەشنە ئارگۆمێنتێک بدۆزنەوە کە بتوانن پایەیەک بۆ دیالۆگ پێکبێنن، کە نەهایەتەکەی دەبێتە ڕەخنەکردن و ئەوش پێویستیی بە شیکردنەوەیەکی تێروتەسەلتر هەیە. سێهەم، دەتوانن دوو لایەنی دیالۆگەکە بە شێوەی نەرێنی لە بەرانبەر پرەنسیپەکانی یەکدا ڕاوەستن کە ئەو شێوەیە، "ڕەخنەی فوندامینتال"یە. چوارەم، دوو لایەنەکە بە شێوەیەکی تر ڕێکدەکەون و بە بێ ئەوی مەجبوور بە هێنانەوەی ئارگۆمێنتێکی لۆژیکی بن، دیالۆگ دەکەن. دیارە ئەگەر ئەو دیالۆگانە تەنیا شێوەی هێمنی هەبێ و هیچ زیانێک بە لایەنێک نەگەیێنێت، تاقی کردنەوەکەی بایەخی دەبێت، بەڵام بەداخەوە زۆربەی ئەو دیالۆگانە نەتەنیا شێوەی هێمنی نەبووە، بەڵکوو مرۆڤ تا ئەمڕۆ خوێنێکی زۆری لە پێناو ئایین، باوەڕ و ئیدیۆلۆژییە جۆرواجۆرەکان داوە و لە داهاتووشدا دەیدات.

چی دەتوانێ مرۆڤ بەو کەسە بڵێت، کە ئاخەفتن دەکا: " گوێ بۆ مرۆڤ ڕاناگرم و تەنیا گوێ دەدەم بە خودا و بۆ گەییشتن بە بەهەشتی ئەو تەنانەت لە گیانی بێ دینەکان ناگوزەرێم"! ئەوە وەڵامی بارودۆخەکانی بەربەرەکانی لەگەڵ فەناتیزمە و بەداخەوە ڕەشبینی و بێ دەسەڵاتییەکی زۆر لە نێوان مرۆڤدا پێکدێنێ.

دژ بەو بۆچوونە نەخۆشە، کە مێشک و ڕۆحی بەشدارانی کۆمەڵگا ژەهراوی دەکەن، بەداخەوە هیچ ڕێگاچارەیەک نییە. تەنانەت مرۆڤی ژیر دەبێ لە بارودۆخی وادا خۆ لەو کەسانە دوور بخاتەوە. دیارە سروشتییە کە هەمیسان هەوڵ دەدرێ دیالۆگ لەگەڵ مرۆڤی فەناتیک بەهۆی هێنانە پێشی مافی مرۆڤ، باس لەسەر شتی سۆز و بەزەیی یاخود هەست بە بەرپرسیی بۆ داهاتووی مرۆڤایەتیی بکرێ و بەم چەشنە، باسەکە بگەڕێتەوە بۆ سەر چەشنی هێمن و لۆژیکی وپێکهێنانی بناغەیەکی بەڵگەیی بۆ باس لەسەر کردن. هەڵس و کەوتی وا بە گەش بینییەوە هەوڵی بۆ دەدرێ تا بەڵکوو مرۆڤی فەناتیک لەو ڕێگایەوە بەرەو هێمنی ڕێنوێنی بکات.

"ئارگۆمێنت" دژ یا لە ئاڕاستەی "باوەڕ بە بوونی خودا"

ئایا دەبێ مرۆڤ باوەڕی بە خودا هەبێ؟ زۆر کەس وەڵامی ئەو بۆچوونە ئاوا دەداتەوە: "ئەوە مافی هەرکەسێکە خۆی بڕیار بدا کە باوەڕی بە خودا هەیە یا نا". مرۆڤ تا ئەمرۆ نەیتوانیوە بوون یا نەبوونی خودا بسەلمێنێ. هەر کەس لە ژیانی رۆژانەدا پێویستی بە خودا هەبێ، مافی خۆیەتی باوەڕی پێی هەبێ و ئەگەریش نا ئەوە هیچ. هەر کۆمەڵگایەک بتوانێ خۆڕاگری لە حەند ئەو چەشنە هەڵس و کەوتانە و ئەو شێوە بۆچوونانە بکات، و "تولەرانس"(لێبوردوویی) سەبارەت بە بۆچوونەکانی تاک تاکی بەشدارانی کۆمەڵگا هەبێ، جا چ لەسەر ئەو بابەتە، کە بە بڕوای من یەک لە گرنگترین بابەتەکانە کە لە کۆمەڵگای ئێمەدا زۆر کەم قسەی لەسەر دەکرێ و چ هەر بابەتێکی تر، ئەوە هەنگاوێکی گەورەمان بەرەو ژیانی هاوبەشی بێ شەڕ و قڕە هەڵێناوەتەوە.

کاتێ لە خۆمان پرسیار بکەین، بۆچوونمان سەبارەت بە ئەستێرە بینی(ئاسترۆلۆگی) چییە کە ڕەنگە بۆ زۆر کەس لە ژیانیاندا ڕۆڵێکی گرنگ بگێڕێت، هەر مرۆڤێکی ژیر ئاوا وەڵام دەداتەوە: پێش ئەوەی چارەنووسی ژیانم لە ڕێی فاڵگیریەوە دیاری بکەم، پێم خۆشە لەپێشدا "ئارگۆمێنت" و بەڵگە ببینم و ببیستم کە ئایا ئەستێرەکان کارلێکەرییان لەسەر ژیانم هەیە یا نا. هەر بەو شێوەیەش دەبێ مرۆڤی ژیر بۆ باوەڕ پێکردن یا باوەڕپێ نەکردن بە هەر بابەتیک داوای بەڵگە و ئارگۆمێنت بکات.

ئەوە شتێکی سروشتییە، هەر مرۆڤێکی ژیر دەبێ هەوڵی گوێڕاگری بەڵگە و ئارگۆمێنت بۆ باوەڕ هێنان بە تێزەکان بۆ نموونە بە بوون یا نەبوونی خودا بکات. کاتێ ئێمە وشەی خودا بەکاردێنین مەبەستمان ئەو خودا تاکەیە کە زۆربەی ئایینەکان وەک مەسیحی، جوولەکە و موسوڵمان باوەڕیان پێی هەیە. ئەو خودایە بەو شێوەیە دەناسێنرێت:

١. خودا: وەک بوونی ڕۆحێکی زیندووی هەمیشەیی کە نابینرێت و بێ لەشە؛
٢. وەک زیندەوەرێکی بێ عەیب و تەواو و بەهێز و زانا و بەبەزەیی؛ و وەک زیندەوەرێکی بە توانا، بۆتە هۆی پێکهێنان و هیدایەتی دنیاو و مرۆڤ و هەموو گیانلەبەرانی.

ئایینەکان بۆ سەلماندنی بوونی ئەو خودایەی لە سەرەوە ناساندمان ئاوا بەڵگە دێننەوە: یەک لە ئارگۆمێنتەکان ئەوەیە کە کەڵکی ڕاستەوخۆ لە بوونی ئەو دنیایە وەردەگرن: "چونکە ئەو دنیایە هەیە، دەبێ کەسێکیش هەبێ کە دروستی کردبێت". هەمووشتێک لەو دنیایەدا، هەموو ڕووداوێکی ئەم جیهانە هۆیەکی هەیە، لەسەر ئەو بۆچوونە هۆی پێکهاتنی ئەم جیهانەش دەبێ خودا بێ. یەك لە لایەنە نەرێنییەکانی ئەو بۆچوونە ئەوەیە دیاری نەکراوە کە دەستپێکەکەی کەنگێ بووە و ئایا بێ کۆتاییە یان نا.

هەندێک لە ئایینییەکانیش لەسەر ئەو باوەڕەن، بەهۆی زانستی مودێڕنی فیزیکەوە کە ئۆنیوێرسام لەباری کاتییەوە دەستپێکێکی دیاریکراوی بووە بە ناوی "تەقینەوەی مەزن"، دنیاش هەر لەو کاتەوە پێکهاتووە. من خۆم فیزیکزان نیم بەڵام ئەو ڕاستییە کە دنیا دەستپێکێکی بووە، وەک پڕەنسیپ ڕاستە و سەلمێنراوە. پێش ئەو تەقینەوەیە هیچ ماکە و وزەیەک بەدی ناکرێ. ئەویکە پێش تەقینەوەی مەزن چ بووە و چۆن بووە ڕوون نییە. ڕەنگە داهاتوو چۆنییەتی پێش ئەو تەقینەوەیەمان بۆ ڕوون بکاتەوە. بەڵام تا ئەمڕۆ چ ماکەیەک و چ وزەیەک بۆتە هۆی ئەو تەقینەوەیە، دیار نییە. بۆ سەلماندنی بوونی ئەو تەقینەوەیە، پێویستیمان بە بەڵگەیەکی ئیلاهی نییە و زانست دەتوانی بیسەلمێنی کە ئەوشتە پێکهاتووە. هەروەها بۆ سەلماندنی پێکهاتنی ژیان لەسەر ئەم هەردەش زانست بەڵگە و ئارگۆمێنتی کافی هەیە و هەمیسان پێویستیمان بە بۆچوونە ئیلاهییەکان نییە.

ئێمە نابی خۆمان فریو بدەین و بە بێدەنگی لێهێنان و باس نەکردن لەسەر ئەو تەوەرە گرنگە، خۆمان لە ڕاستییەکان بشارینەوە. بەداخەوە زانیاریی مرۆڤ تا ئەمڕۆ وا پتەو و تەواو نییە کە بتوانێ وەڵامی هەموو پرسیارەکان بداتەوە. هیوادارین لە داهاتوودا بتوانرێ بە بەڵگە و ئارگۆمێنتی کافی وەڵام بۆ هەموو پرسیارەکان بدۆزرێتەوە. بەڵام ئەوەش بو زۆرکەس ڕوونە کە ئەو خودایەی ئایینەکان باسی لێ دەکەن بەو هەموو

تایبەتمەندییە خەیاڵییانەوە کە بۆیان داتاشیوە، ناتوانێ و نابێ ڕاست بێ. ئەوان دەڵێن خودا (عادڵ، بەتوانا، بێ عەیب، تەواو، بە بەزەیی، عاقڵ، بەسەبر و...)ە و هەمووشتێك دەزانێ و دەبینی و ... بە کورتی **"پێکهێنەر و بڕیاردەر و بەرپرس و چاوەدێری هەموو ڕووداوەکانی سەر ئەم هەردە و دنیای دەوروبەرمانە"**. بەڵام خودایەك کە چاوەدێریی کوشتنی منداڵانی بێگوناه بە دەست زاڵمان دەکات،

خودایەک کە مردنی هەزاران منداڵ و ژن و پیری کارەساتە دڵتەزێنەکانی وەك هەڵەبجە و قاڕنا و قەڵاتان و ... بەدەست پیاوکوژانی وەك سەدام حوسین و خومەینی و ... ڕەوا دەبینێ و سەیر دەکات و هیچ ناڵێت، خودایەک کە بە کارەساتی وەک بۆمەلەرزە و تۆفان و نەخۆشییەکان و ... لە چرکەیەکدا ملیونان مرۆڤ لەناو دەبات، ناتوانێ عادڵ و بێ عەیب بێت.

مروڤی ئاسایی بەو مێشکە ناتەواوەی خۆیەوە ناتوانێ خۆڕاگری لە بەرابەر زوڵم و زۆر و کوشتن لە لایەن زۆردارانەوە بکات و لە بەرابەری دا ڕادەوەستێ و تەنانەت گیانی بۆ بخت دەکات، لەکاتێکدا خودای ئایینەکان بەو هەموو هێز و تواناییەوە هیچ کردەوەیەک لەخۆی نیشان نادات و تەنانەت بچوکترین هەستی سەبارەت بەو کارەساتانە نابزوێ! لە ساڵی ١٧٥٥ لە شاری لیسابۆنی پرتەقاڵ کە یەکێک لە هەرە گرنگترین ناوندەکانی ئایینی مەسیحی ئەو کاتە بوو، بە هۆی بۆمەلەرزەوە نزیکەی ١٠٠ هزار کەس لەناو چوون و چەندین کلیسای زۆر گرنگی کاول بوو . ئەو کارەساتە بووە هۆی ژێر پرسیار بردنی بوونی خودا لە نێوان لایەنگرانی ئایینی مەسیحیدا. لە بۆمەلەرزەی ژێرئاوی ئاسیادا زیاتر لە ١٠٠ هزار کەس گیانیان لەدەست دا و لە ساڵی ١٩٧٦ لە وڵاتی چین ٢٥٠ هزار کەس کوژران و زیاتر لە یەك ملیون کەس بریندار بوون و لە ئاخرین بۆمەلەرزەدا لە هائیتی ئەمساڵ زیاتر لە ٢٠٠ هەزار کەس کووژران و سەدها هەزار کەس بریندار بوون و زۆر نمونەی تری کارەساتەکانی ئەم جیهانە کە بەڵگەن بۆ سەلماندنی نەبوونی هێزێکی بە بەزەیی و عادڵ و بێ عەیب!

کاتێ هۆی ئەو چەشنە هەڵس و کەوتانە لە لایەن هێزێکی ئاوا "تەواو و بێ عەیب و ..." لە ئایینییەکان دەپرسرێت، وەڵام دەدەنەوە: خودا بۆیە ئەو کارەساتانە دەخوڵقێنێ

بۆئەوەی مرۆڤ جیاوازی مابەین چاك و خراپ، زیندوو و مردوو و ... بزانێ و کاتێکیش بێ گوناهێك بکەوێتە بەر ئەو هێرشانە، بە دڵنیاییەوە جێگای بەهەشتە! بەڵام ئایینیەکان بۆ ئەو پرسیارە لەخۆیان ناکەن کە خودایەکی ئاوا "تەواو و بێ عەیب و ..." چ پێویستییەکی دەبێ بەوە بێ یاخود دیهەوێ چ بسلمێنێ کە مرۆڤێك خۆی بە ئیشتیای خۆی خولقاندونی و هەر خۆشی چاکە و خراپە و کارەسات و هەموو تایبەتمەندییە ئەرێنی و نەرێنی یەکانی ئەم دنیایەی پێکهێناوە، ئایا ئەو تاقیکارییە بایەخی ئەو هەموو خوێنرێژی و کوشت و کوشتارەی هەیە؟ لە کاتێکدا وەك خودای ئایینیەکان دەبوو پێش ئەو تاقیکارییەش بیزانیبایە کە هەڵس و کەوتی مرۆڤ چلۆن دەبێ و ئاکامەکەشی بەرەو کوێ دەچێت.

مامۆستا هەژار لە وەرگێڕاوی چوارخشتیەکانی خەیامدا دەڵێ:

سەرخۆش دڵی نایە پیاڵەیەك بشکێنێ
هەر تۆزێ لەبار و ڕێك وپێك بنوێنێ
خوا ئەو هەموو لاشە ناسك و لاوچاکە
بۆچ ڕێکی دەخا و لە داخی کێ دەیڕزێنێ؟

فەناتیزم چییە؟

بە روونکردنەوەیەکی کلاسیکی کاتی پێشوو سەبارەت بە وشەی "فناتیزم" دەستپێدەکەین:

" کوێرێکی، گاڵتەجارِی بە خەڵک رابوێر کە لە ڕوانگەی خورافاتییەوە سەرچاوەی گرتووە، گەپجارێکی، نادادگەر کە کاری ناشایست و پیاوکوژی دەکات و نەتەنیا هیچ شەرمێکی لەو کارانە نییە، بەڵکوو بە خۆشحاڵی و دڵفراوانییەوە دەیانکات، پێی دەڵێن "فناتیک" .

کێشەکە لە پێش هەموو شتێکدا وشەی "خورافات"ە، کە لە ڕوانگەی هەموو ئێدیۆلۆژییەکانەوە سەبارەت بە لایەنەکانیتر بەکاردەهێندرێ. جگە لەوەش بنەمای ئەو وشەیە شێوەیەکی نەرینی لێ دروست بووە، کە مروڤی فەناتیك وەك "مرۆڤی تووڕە" نیشان دەدات. وەك دەگوترێ :

"فناتیکی زۆر بێ ڕەحم هەن. وەك ئەو دادوەرانەی، کە مەرگ و بڕیاری کوشتن بەسەر ئەوکەسانە دا دادەسەپێنن وا دژ بە بۆچونەکانیانن. ئەو چەشن دادوەرانە بە هەمان ئەندازە هەڵەکارن [...] ئەگەر نەتوانن لە هەمبەر بۆچوونە جۆرواجۆرەکانی کۆمەڵگادا سەبر و بێ لایەنی خۆیان دەرببڕن.

مرۆڤ دەبێ لە هەڵس و کەوت لەگەڵ مرۆڤی بە ناو "فناتیك" دا زۆر بە پارێزەوە بجووڵێتەوە و وای دانێی کە ئەویش وەك لایەنگری بیر و بۆچوونێکی تر ئەو ژێری و مافەی هەیە لە کۆمەڵگادا خۆی نیشان بدات و بۆ بیر و باوەڕەکەی تێبکۆشێ. هەڵس و کەوتی هێمن و دیمۆکراتیکانە لە هەمبەر بۆچوونەکانیتری بەشدارانی کۆمەڵگا دەبێتە هۆی پێکهێنانی بناغەی پێکەوە ژیانی هێمن و دوور لە توند و تیژی.

پڕەنسیپی سەرەکی فناتیزم یەك ڕەستەیە کە مرۆڤ زۆر ئەستەم دەتوانێ چاوی لێ بپۆشێت. "**ڕاستەقینە بوونی دیاردەکان** لە روانگەکانەوە لەسەر هەموو شتێکیترەوە وەستاوە". کاتێ کەسێك دەڵێ: "راستەقینە من دەیزانم"! یا "من دەزانم خودا چی لە من دەوێ!" ئیتر لێرەوە مەزنترین پێکهێنەری فناتیزم واتە باوەڕهێنان و بە ڕاست زانینی ڕێگا یا ئیدئولۆژیی و بە هەڵە زانینی هەر ئیدئۆلۆژییەکی تر جگە لە بۆچوونەکەی خۆی ، پێك دێت. لەو بارودۆخانەدا وشەی فناتیزم لە بەرانبەر "تۆلەڕانس" دا وەستاوە. بەڵام نەك بەهۆی بێ کاراکتەریی مرۆڤ، بەڵکوو بەهۆی دڵنیایی و پابەندبوون و بەستراوەبوونی مرۆڤ بە باوەڕ و ئیدئۆلۆژییەکان و....

دوای شۆڕشی فەڕانسە، لە پەیڕەو(ئەساسنامە)ی فەرانسە دا سەبارەت بە روونکردنەوەی وشەی فناتیزم ، بەم شێوەیە هاتووە:

"مرۆڤ نازانی سەبارەت بە مرۆڤی فناتیك چلۆن هەڵس و کەوت بکات. ئەگەر بە هێمنی هەڵس و کەوتیان لەگەڵ بکەی، سواری سەرت دەبن. ئەگەر بە توند و تیژی لەگەڵیان بجووڵێیەوە، لێت هەڵدەستنە سەرپێ. باشترین ڕێگا بۆ هێمن کردن و دەمبەستکردنی ئەو چەشن مرۆڤانە، ڕاکێشانی سەرنجی کۆمەڵگا بۆ کێشەکانی تری کۆمەڵگایە و بە لاڕێ کێشان و گەورەنەکردنەوە و بایەخ نەدان بە و چەشن مرۆڤانە، بەڵام لەهەر حاڵدا نابێ لە توند و تیژی کەڵك وەربگیرێت. تەنیا بە چەکی "گرنگی پێ نەدان" دەتونین کزیان بکەین".

هاوکات لەگەڵ فناتیزمی ئایینی، فەناتیزم لە بەشەکانیتر و ئیدیۆلۆژییەکانیتریش وەك سیاسیی، ڕەگەزپەرست، سوسیالیست و ناسیۆنالیستەکانیشدا خۆی نیشان دا. بەڵام هیچکام لەوانە بە درێژایی چەندین سەدە بە هۆی ئایینی بوونی کۆمەڵگاکان نەیانتوانیوە بە قەرا ئایین دژ بە تۆلەرانس و دژبە بۆچوونەکانیتر پێداگری بکەن.

لە ڕۆژی ٢٧ی ئۆکتۆبری ساڵی ١٥٥٣ لە شاری Genf"گێنف" لەژێر فەرمانڕەوایی کالوین "Calvin" دوکتورێکی ئیسپانیایی بە ناوی سێرویت "Servet" بە تاوانی ڕاوەستان دژ بە ئایین و خودا، سووتێنرا. سەبارەت بەو سووتانە ڕەخنەیەکی زۆر لە لایەن ڕۆشنبیران و ڕێفۆڕمیستەکانی ئەو کات دژ بە کالوین کە پێکهێنەری

ئەو ڕووداوە بوو، بەڕێوەچوو. کالوین بۆ ڕوونکردنەوەی کۆمەڵگا و بە تاوانبار ناسینی بێ دینەکان بە گشتی و ڕووداوەی "سێرویت" بە تایبەتی بە نووسراوە ئەوەی بە ڕەوا زانی و قاوی بۆ دا. لە نووسراوەکانیدا بە ڕاشکاوی دژبە بیر و بۆچوونەکانی تر ئارگۆمێنتی ساز کردووە و داوای کردوە بە ئەوپەڕی بێ رەحمی لەگەڵ ئەو چەشن مرۆڤانە هەڵس و کەوت بکرێ. ئەو چەشن هەڕەشانە شتێکی نوێ نەبوو و لە ساڵی ٤٠٨ ی زایینی یەوە و بەدوای نووسراوەکانی "ئاگوستینووس" Augustinus، ئایینی مەسیح بەردەوام بەربەرەکانی هەموو بیروبۆچوونەکانی تری کۆمەڵگا کردوە و بەوپەڕی بێ بەزەییەوە هەڵس و کەوتی لەگەڵ کردوون. لە نووسراەکانی کالوین دا هاتووە :

" هەرکەس(مەبەستی خەڵکە) دژ بەو خودا نەناسانە هەڵنەستێ و لە هەمبەریاندا ڕانەوەستێ، هەڵە کارە و بەچاوی تاوانبار سەیر دەکرێ. بێ هۆ نییە کە خودا ئەو هەموو کارەساتە سروشتییانەمان بەسەر دێنێ، بێ هۆ نییە کە هەستە بەهێزەکان لەناو دەبا و دڵمان دەڕەنجێنێ، بێ هۆ نییە کە خۆشەویستی باب بۆ منداڵ توونا دەکات و دۆستیی نێوان براکان تێك دەدات".

سەبارەت بە دژبەرانی ئایینی مەسیحی لە کتێبی ئینجیل دا نووسراوە: *"من وەدوای دوژمن دەکەوم. هێرشی دەکەمە سەر و هەتا نەیکووژم ناگەڕێمەوە."* (Psalm ١٣, ٣٨).

زۆربەی لایەنگرانی ئایین لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە دەبێ لەگەڵ ئەو کەسانەی باوەڕی ئایینییان نییە و یاخود ڕەخنە لە ئایین دەگرن، هەڵس و کەوتی نالەبار و توند بکرێ و مەجبوور بکرێن بێنە ناو کلیسا و ڕێگای ڕاستەقینە بگرنە پێش.

لە بەرابەر ئەو بۆچوونەدا کەسانێکیش بوون کە دەیانگوت :

" ئەوکەسەی باوەڕی بە خودا نییە و یاخود باوەڕی ئایینیی کزە، ئێمە ناتوانین بۆ ڕزگاربوونیان هەوڵ بدەین. ڕەنگە مرۆڤ بتوانێ بە زۆر بیانکێشێتە ناو کلیساکانەوە، گوشاریان بخاتەسەر کە بە وتار و نووسراوە دان بەو هەڵە گەورەیەیاندا بهێنن و

باوەڕی ڕاستەقینەی ئایینی مەسیح قەبووڵ بکەن، بەڵام ئەگەر ئەو باوەڕە لە ناخی دڵەوە نەبێ هیچ بەهایەکی نییە و تەنانەت خوداش ناتوانێ بەزۆر مرۆڤ بکاتە ئایینی!"
***

لە جێگایەکیتردا هاتووە :

"ئەگەر ئێمە توند و تیژی و تێرۆرمان پێ باشە، دەبێ گرنگایەتی بە کاردانەوەکەی بدەین. هەرچەندە ئەو توندوتیژیە و تێرۆرە سامناکتر بێت بەو ئەندازەیەش کاردانەوەکەی دڵتەزێنترە. کەوابوو بێینە سەر ئەو باوەڕە کە دەبێ ئەو چەشن مرۆڤانە بکووژرێن. بۆ سەلماندنی خۆشەویستیمان بە خودا، دەبێ لە سێدارەدان ئازاد بکرێت!" ***

لە سەرەتای پێکهاتنی ئایینی مەسیحدا بەهۆی بێخەبەری و کەم بوونی زانیاریی گشتیی خەڵکی ئاساییەوە، داهێنەرانی ئەو ئایینە زۆر شتیان لە کتێبەکانیاندا نووسیوە کە لەگەڵ لۆگیک یەك ناگرێتەوە. بە پێی کات کە ئەو هەڵانە بۆ ڕەخنەگران روون بوونەوە، وەك خاڵی لاواز ئەو بۆچوونانەیان لەژێر ڕەخنەی خۆیان گرت. لە وەڵامدا "ئاگوستینووس" دەڵێ :

"تەنانەت ئەگەر بەڵگە بۆ لە ڕەخنەلێگرتنی تاقەمێك لە وتارەکانی ناو ئینجیل دا هەن و جێگای قسەلەسەر کردنن، سەرەڕای ئەوەش نابی مرۆڤ ئەو کارە بکات، ئێمە دەبێ لە ئەگەری تووڕەبوونی خودا و داخستنی درگای رەحمەتی ئەو بترسین." ***

لە شەڕی مابەین باڵەکانی لایەنگرانی ئایینی مەسیح دا کە بە ئەوپەڕی تووڕەیی و نامرۆڤایەتیی خۆی گەیبوو، "کاستێلیۆن" Castellion کە یەك لە ڕەخنەگەرانی ئایینی مەسیح بوو گوتی:

"ئای مەسیح [...] ئەو کردارانە دەبینی؟ هەڵس و کەوتی ئەو مرۆڤە نەخۆشانە کە کەوتوونەتە گیانی یەکتر، بە باشی دەزانی؟ ئایا تۆ گۆشتی مرۆڤ دەخوێ؟ ئەگەر تۆ، ئای مەسیح، ئەو کارانە بکەی یا بە باشیان بزانی، ئیتر هیچ کارێکت بۆ شەیتان نەهێشتۆتەوە؟ ئەگەر وابێ تۆ کاری شەیتانت وە ئەستۆ گرتووە؟" ***

بەڵام بەداخەوە بەو وتارانە پێش بە فناتیزمی ئایینی ناگیرێت. تیرۆرکردنەکەیان ئیلاهییە، لە خوداوە پێیان گەیشتووە و لەڕووی خۆشەویستییەوە ئەو کارە دەکەن!

ئارگۆمێنتی هەرکام لەو فناتیکانە ئەوەیە کە چونکە ئێمە ڕاستەقینەین و ڕێگای ڕاستمان هەڵبژاردووە، هەر کەس کە دژ بە بۆچوونەکانمان بێت، هەڵەی خۆیەتی ئەگەر وەبەر شاڵاو و توند و تیژییەکانمان بکەوێ! بەڵام هەرگیز ئەو پرسیارە لەخۆیان ناکەن کە چۆن دەتوانن بزانن و بە دڵنیاییەوە بڕیار بدەن کە تەنیا ڕێگای خۆیان ڕاستە و ئەوانیتر هەموو لە هەڵەدان؟

ئاخۆ بڵێی دنیای ئێمە چۆن دەبوو ئەگەر هەموو بیر و بۆچوونەکانیتریش وایان بیر بکردبایەتەوە وەك تۆ؟ تۆ دەڵێی من ڕاستەقینەم! بەو هۆیە دەبێ هەر بیر و بۆچوونێکیتر لە ناو بەرم! تۆ ئەو دروشمەت بە دەستەوە گرتووە کە هەرکەس ڕاستەقینە بێت دەبێ هەوڵ بدا ئەو ڕاستەقینەیەی خۆی بەسەر ئەوانیتردا بسەپێنێ، تەنانەت ئەگەر بە زۆریش بێت! بەڵام بیرت لەوە نەکردۆتەوە کە ئەگەر ئەوانیتریش لە ڕوانگەی خۆیانەوە ئەو دروشمەی تۆ بەدەستەوە بگرن، دنیا کەمان چی لێ بەسەر دێت؟

بۆ دەبێ مرۆڤ هێندە بێ نرخ بێت کە بەهۆی بیر و بۆچوونەکەیەوە هەڵس و کەوتی لەگەڵ بکرێت و زەختی بخرێتە سەر؟ کێ ئەو ئیزنەی بە ئایینەکان داوە کە بە خواستی خۆیان سەبارەت بە بۆچوونەکانیتر بڕیار دەربڕن؟

*** بەداخەوە لە سەرچاوەکانیاندا کە ئینترنێت بووە، ئاماژە بە لاپەڕە و سووڕەکانی نەکراوە.

هێکسه Hexe(جادووگەر)

له ئورووپا زیاتر له چەند سەده ژنانیان به ناوی هێکسه بوون و به تاوانی جادووگەری ئەشکەنجه داوه، ڕاویانناون و کوشتوویانن و لەبەر چاوی خەڵکی سووتاندوویانن! ئایینی مەسیح ئەو کارەی نەشاردۆتەوه و به ئاشکرا باسی لێکردوه. ئەو ژنانەیان به ناوی نەوەی شەیتانەوه سووتاندوون و له ناویان بردوون. ڕەنگه ئێمه ئەمڕۆ سەبارەت بەوه سەر ڕاوەشێنین و پێمان سەیر بێت، بەڵام ئەوه دەگەڕێتەوه بۆ سەدەکانی ناوەڕاست که ئەوکات زانیاری و زانستی مرۆڤ زۆر کەم بووه و خەڵکی بەهۆی نەزانییەوه زۆر خوڕافاتی و خۆش باوەڕ بوون. بەڵام جێی سەرسووڕمانه که مرۆڤی ئەمڕۆش له سەدەی بیست و یەکەمدا بۆ نموونه له ئێران دەبنه سەیرکەر و چاوەدێری ئیعدام، بەردەباران و ئەشکەنجەدانی هاووڵاتیانی خۆیان و نەتەنیا هیچ دەنگێکیان لێوه نایەت بەڵکوو هۆڕایان بۆ دەکێشن وچەپڵەشیان بۆ لێ دەدەن! دیاره ئایینی ئیسلامیش بەهۆی پشتیوانی کردنی خەڵک لەو ڕووداوانه، به ئاشکرا ئەو کاره دەکات و نه تەنیا باکیان لێی نییه بەڵکوو بەوپەڕی پڕڕووییەوه وێنەکانیان نیشان دەدەن و تەنانەت قاویشی بۆ دەدەن. له ڕاستیدا ئەو کارەساتانه پەیوەندی ڕاستەوخۆی لەگەڵ ئاستی تێ گەیشتوویی خەلکدا هەیه. ئەگەر خەڵك مل بۆ ئەو چەشن کارەساتانه دانەنەوێنن، هیچکات شتی وا پێك نایەت.

پرەنسیپی بیر و باوەڕ

ئایین، ئیدئۆلۆژیی و بیر و باوەڕەکان چلۆن لەوەچەیەکەوە بەویتر دەسپێررێن و درێژەیان پێ دەدرێت؟ هەمووومان وەڵامی ئەو پرسیارە دەزانین. زۆربەی هەرە زۆری مرۆڤ بە بێ یەك و دوو و بیرلێکردنەوە، ئەو زانیاریانە لە دایك و باوك و کۆمەڵگای وەردەگرن. ئەوە بەو مانایەیە کە زۆربەی مرۆڤ بە هەڵکەوت دەبنە لایەنگری ئایینێك یاخود ئیدیۆلۆژییەك. کەسێك کە لە وڵاتێکی ئیسلامی لە دایك دەبێ، دەبێتە موسوڵمان، لە وڵاتی مەسیح دەبێتە مەسیحی، لە وڵاتی جوولەکە دەبێتە جوو و لە وڵاتی سوسیالیستی دەبێتە سوسیالیست و هەر بەو شێوەیە ... . دیارە هەرکامیش لەمانە خۆیان پێ ڕاستەقینەیە و هیچ کامیشیان ئەوانیتر ناسەلمێنن. تەنانەت لەناو خۆشیاندا چەند شاخ و باڵیان لێ بۆتەوە، وەك لە ئایینی مەسیحیدا(کاتۆلیك، پرۆتستان، ئۆرتۆدۆکس ...) و لە ئایینی ئیسلامدا شیعە و سوننی هەیە، و هیچکام ڕێگای خۆیان بە ئەوانیتر ناگۆڕنەوە. سەیر ئەوەیە دواتریش هیچ ئاڵو گۆڕێکی سەیریان بەسەر دا نایەت.

هەرکام لە ئێمە ئەگەر تەنیا چەند خولەك لە کاتی خۆمان بۆ لێکدانەوەی ئەو هەڵکەوتانە تەرخان بکەین و بە بێ لایەنگری و لەڕووی لۆژیکییەوە ئەو تەوەرە گرنگە هەڵسەنگێنین، دێینە سەر ئەو باوەڕە کە هیچکام لە ئێمە زیاتر لەوانیتر نین. هەموومان مافی بەرانبەرمان هەیە. هەرکام لە ئێمە ئەو مافەمان هەیە کە لایەنگریی لە بیر و بۆچوون و باوەڕەکەمان بکەین و مافی ژیانمان هەبێ.

مرۆڤ لە منداڵییەوە تا تەمەنی ٢٥ساڵی زۆربەی هەرە زۆری باوەڕ و بۆچوونەکانی دادەڕێژێت و سەلمێندراوە کە زۆربەی ئەو کەسانەش دوای تێپەڕکردنی ئەو تەمەنە، ئیتر ئاڵ وگۆڕێکی زۆریان بەسەردا نایەت. هەر بۆیە بەتایبەت کلیسای مەسیحییەکان بایەخێکی زۆر گەورە بۆ ئەوە دادەنین کە سەرنجی مرۆڤ لە منداڵییەوە بۆ کلیسا ڕاکێشن.

لەو وڵاتانەی کتێبی ئایینی وەك کتێبی ئاسمانی جێی خۆیان لە ناو کۆمەڵگادا کردۆتەوە، شتێکی سروشتییە کە خەڵك ئەو کتێبە بە گرنگ دەزانن و پەیڕەوی لێ دەکەن و بە دەگمەن هەڵدەکەوێ کە ڕەخنەی لێ بگرن.

بۆ نموونە لە کتێبی ئینجیل دا هاتووە:

من وەدوای دوژمنانی ئایینەکەم دەکەوم، هێرشیان پێ دەکەم و هەتا نەیانکووژم ناگەڕێمەوە!

من دەیانکەم بە تۆز تا با لەگەڵ خۆی بیانبا و ئیتر هیچیان لێ نەمێنێتەوە!

خودا زیندووە، خودا پشتیوانی منە، ڕێگای ئەو دەگرم و خۆمی بۆ قوربانی دەکەم، خوداش لەودنیا قەرەبووم دەکاتەوە!

بەو پێیەی کە ئینجیل وەك کتێبێکی ئاسمانی و خودایی لەناو خەڵکدا ناسراوە، شتێکی سەیر نییە کە لایەنگرەکانی، وشە بە وشە پەیڕەویی لەو ڕێنوێنیانەی نەکەن. لە بەرانبەر ئەو چەشن بیر کردنەوە و هەڵس وکەوتانە دا کە ڕەق و قین لە دڵی مرۆڤ دا دەروێنێ بەداخەوە هیچ ئاڕگۆمێنتێك ڕەنگ نانوێنی و بە هیچ جۆرێك ناتوانرێ بە شێوەی ڕاستەوخۆ پێش بە ئەو چەشن مرۆڤە فناتیکانە بگیرێ.

تەنیا دەکرێ بە شێوەی ناڕاستەوخۆ ئەو نووسراوانە کە تەنیا مرۆڤ سەبارەت بە یەکتر ڕەشبین دەکەن، شی بکرێنەوە و مەترسیەکانیان بۆ خەڵکی دیاری بکرێن.

لە دنیای ئەمڕۆ دا وشەی فۆندامێنتالیزم بە گوێمان ئاشنایە و ئەمڕۆ زیاتر بۆ لایەنگرانی ئیسلامی زۆر فناتیك بەکاردەهێنرێت. ئەگەر بە چاوێکی ژیرانە سەیری ئەو وشەیە بکەین بۆمان دەر دەکەوێ کە فۆندامێنتالیست ئەو کەسەیە کە نووسراوەکانی ناو قورعان بە وردی بەڕێوە دەبات و پەیڕەوییان لی دەکات.

هیچ ئیدئۆلۆژییەك جا مەسیحی، موسوڵمان، جوولەکە، کومونیست، سوسیالیست، ئاتێئیست، ڕاسیست، ناسیۆنالیست و هەر چەشنێکیتر کە لە شێوەی ئاساییاندا وا بێ گوناه و پاك دەنوێنن، جێی بڕوا نین کە زەمانێك بە شێوەی فۆندامێنتالیزمیی هەڵس و کەوت نەکەن. مرۆڤ دەبێ هەمیشە لەسەر ئەوە حیساب بکات کە ڕەنگە ڕۆژێك رووی فۆندامێنتالیزمی خۆیان نیشان بدەن. مێژوو ئەو ڕاستییەی بۆ ڕوون کردوینەتەوە و نموونەی زۆری پێ ناساندوین.

وادیارە ئەوە لە جەوهەری مرۆڤدایە کە جیاواز لەهەر بیر و بۆچوونێك کە هەیبێ، هەمیشە دەتوانێ ڕووی ناحەزی خۆی نیشان بدات! وادیارە پەیڕەوی لە چوارێیوەیەکی پێشتر دیاریکراو دەبێتە هۆی ئەو چەشن هەڵس و کەوتانە!

فناتیزم تووڕەییەکی کوێرکوێرانە نییە کە هەروا لەخۆوە لە مرۆڤ دا خوی بنوێنێ، بەڵکوو فەناتیزم پەیڕەوی کردنی دەقاودەقی بڕواکانی خۆ و و بایەخ نەدان بە بیر و بڕواکانیترە.

بێینە سەر ئەو باوەڕە کە بەو هۆیەی کە ناتوانین بیر و بۆچوونەکانی لایەنی بەرنبەرمان بگۆڕین، لانی کەم بێ حورمەتییان پێ نەکەین و بە سەبر و حەوسەلە و نیشاندانی تۆلەڕانس لە هەمبەریاندا، بیسەلمێنین کە هەنگاو بۆ ژینی بێ شەڕ و قڕە هەڵدێنینەوە.

تۆلەڕانس سەردانەواندن و خۆ خوارکرنەوە نییە لە بەرانبەر لایەنی دیالۆگ، بەڵکوو ڕێز و حورمەت لێنانە لە بیر و بۆچوونەکانی ئەو. تۆلەڕانس هێزی خۆڕاگری و لەسەرەخۆیی لە هەمبەر بۆچوونەکانیترە. تۆلەڕانس جێگای هێرش کردن و ڕێز لێ نەگرتن پڕدەکاتەوە. هەرکەس لایەنگری ڕاستەقینەی ژینی ئارام بێت، دەبی ئەوەندەی سەبروحەوسەلە هەبێت کە لە بەرانبەر بۆچوونەکانیتر دا خۆڕاگری بکات و بێ حورمەتیان پێ نەکات.

ڕێبەندانی ساڵی ٢٠٠٩ی زایینی ئاڵمان نادر فەتحی (شوانە)